

ד"ר ישראל רוזנסון

הביטויים 'גדולי החכמים' ו'חכמים גדולים' במשנה־תורה

ראשי פרקים

הקדמה: לשונו הדווקנית של הרמב"ם

מקורות לבטויים 'גדולי החכמים' ו'חכמים גדולים' בלשון המשנה והתלמוד

ההבט הסגנוני

המקורות ועיבודם

מכנה משותף הלכתי

השוואה לחסידות

מבחן הלכתי נוסף

ביטויים אחרים הקשורים לחכמים

סיכום



הקדמה: לשונו הדווקנית של הרמב"ם

חשיבותם של ענייני לשון וסגנון בעולם ההלכה, שהדייקנות הינה מעמודי התווך שלה, אינה טעונה הוכחה, והדבר תופס כמובן גם במשנה־תורה לרמב"ם. יתר על כן, נראה כי חשיבותם של עניינים אלה במשנה־תורה כוללת אף יותר מאשר בספרות הלכתית אחרת, באשר לרשות הרמב"ם לא עמדה עברית משפטית 'מקצועית' מחד־גיסא, ועברית 'יום־יומית' שגורה כפי העם, מאידך, דבר שהקשה על שימוש בשפה להבעת סוגיות הלכתיות מסובכות. בשל עובדות אלה, העדיפו פוסקים שקדמו לרמב"ם להשתמש בלשון התלמוד ובמונחים תלמודיים.¹ הרמב"ם, משיקולים שונים, כתב את ספרו ההלכתי הגדול בעברית,² כשבאופן מעשי הדבר היה כרוך בתרגום חלקים נכבדים מן התלמוד לעברית, תוך כדי ניסוחם מחדש בצורה הידועה והמוכרת של פסקי

1. כך כתובה למשל ספרות הגאונים והרי"ף.

2. יש המייחסים למעשה זה של כתיבת משנה־תורה בעברית משמעות היסטורית רבה. הגדיל לעשות ש' פדרבוש (הרמב"ם ואישיותו — בעריכת ד"ר ש' פדרבוש ניו יורק תשט"ז ע' 67), הקיבע, כי הספר נכתב בשעת משבר ללשון העברית בשל הנטייה לכתיבה בערבית שהייתה רווחת אז. מבחינה זו, דומה המעשה והשלכותיו לכתיבת המשנה בעברית ע"י רבי, וזהו אחד מכמה קווי דמיון בין המשנה למשנה־תורה. הדוגמא של רבי עמדה בפני הרמב"ם בכתבו את משנה־תורה. ונראין דבריו.

הלכה ערוכים בפרקים ובספרים. גם מפעלו ההלכתי של הרמב"ם וגם מפעלו הלשוני, זכו, כל אחד בפני עצמו ובזיקה זה לזה, להערכה עצומה ונחקרו רבות.³ מובן, שאין מסגרת זו מתאימה לסיכום המחקר הלשוני-הלכתי של משנה-תורה, אולם, נראה, כי לא נרחק מאוד מן האמת אם נטען, כי בספר הגדול משתקפים, זה בצד זה, אופיו המשפטי המובהק הכרוך בסידור ובניסוח קפדניים של ההלכות השונות, ומטרתו העממית הכרוכה בסגנון מליצי יפה, הרחוק מלהזכיר ספר חוקים 'יבש'.

מטרתנו במאמר זה, לנסות ולעקוב אחר סדרת ביטויים שכיחה למדי במשנה-תורה, הקשורה לחכמים — 'גדולי החכמים', 'חכמים גדולים', 'חכמים ראשונים' ו'חכמים', תוך התמקדות בשני הראשונים. נראה, לעניות דעתנו, כי לא הוקדשה, עד כה, תשומת-לב מספיקה לחקר ביטויים אלה ומקורם, וכמעט ולא ניסו לענות לשאלה האם הם מהווים 'קישוט סגנוני' בעלמא, או, שמא, יש להם משמעות הלכתית-רעיונית מוגדרת, ואם כן — מהי, ומה ההבדל ביניהם. בניסוח אחר, השאלה העומדת ביסודו של מחקר זה הינה: האם הביטויים 'גדולי החכמים' וכו' מופיעים במשנה-תורה בהקשרים הלכתיים מוגדרים, או שמא פיוזם הרמב"ם בספרו זעיר פה וזעיר שם, בעניינים מסוימים הקשורים קשר כללי ובלתי מחייב לחכמים, או כאחת השיטות להעביר מקרים פרטיים שנזכרו בדברי חז"ל לניסוח הלכתי כללי.

נציג להלן את המקומות במשנה תורה, בהם נזכרים הביטויים 'גדולי החכמים' ו'חכמים גדולים'. בהמשך, נזכיר ביטויים נוספים למערכת ביטויים זו. הביטויים יוצגו בחמש קבוצות, חלוקה נוחה לצורך הדיון בהמשך.

א. קבוצה ראשונה — גדולי החכמים

1. הקדמת הרמב"ם — חמשה תלמידים היו לו לרבן יוחנן בן זכאי, והם גדולי החכמים שקיבלו ממנו, ואלו הם: ר' אליעזר הגדול ור' יהושוע ור' יוסי הכוהן ור' שמעון בן נתנאל ור' אלעזר בן ערך. ואלו הם גדולי החכמים שהיו בבית דינו של רבינו הקדוש וקיבלו ממנו ... ואלו הם גדולי החכמים שקבלו ממנו ועמהם אלפים ורבבות משאר החכמים. ומגדולי החכמים שקבלו מרב ושמואל ... ומגדולי החכמים שקבלו מר' יוחנן...

3. ראה למשל מאמרו המקיף והמסכם של ש' אשכנזי, הרמב"ם כמתרגם מלשון התלמוד ללשון המשנה, לשוננו לעם ניסן תשכ"ה 139-176. וראה התייחסות לנושאים אלו בספרו של י' לוינגר, דרכי החשיבה ההלכתית של הרמב"ם; ואצל: י' פרידלנדר, סגנון הרמב"ם, לשוננו תרצ"ה ו' ד' 291-300; י"א זיידמן, סגנון משנה תורה לרמב"ם ובטול השערת המקורות במקרא, סיני ג', תרצ"ה קיב-קכא; י"א זיידמן, סגנון משנה תורה לרמב"ם, סיני יב, אייר תשי"ג תכח-תלח; י"א זיידמן, סגנון משנה תורה לרמב"ם, סיני יג, תמוז תשי"ג צי-קא; י"א זיידמן, על לשון העברית של הרמב"ם, לשוננו לעם, אייר תשט"ו ו' ה' 3-0.

2. ה' תשובה יד — ... וכן היו גדולי החכמים מצוים לנבונים תלמידיהם ומשכיליהם ביחוד: אל תהיו כעבדים המשמשים את הרב וכו', אלא, מפני שהוא הרב וראוי לשמשו, כלומר, מאהבה.
3. ה' תפלה ד,ט — גדולי החכמים לא היו מתפללים בבית שיש בו שכר ולא בבית שיש בו מורייס בעת עפוש, מפני שריחו רע, אף על פי שהמקום טהור.
4. ה' מאכלות אסורות ד,יא-יב — בהמה שהיא חולה מחמת שתשש כוחה ונטתה למות, הואיל, ולא ארעה מכה באבר מאבריה הממיתים אותה, הרי זו מותרת, שלא אסרה תורה אלא כעין טרפת חית היער, שהרי עשה בה מכה הממיתה אותה. אף על פי שהיא מותרת, גדולי החכמים לא היו אוכלין מבהמה שממהרים ושוחטין אותה כדי שלא תמות, ואף על פי שפרכסה בסוף שחיטה. ודבר זה אין בו אסור, אלא כל הרוצה להחמיר על עצמו בדבר זה, הרי זה משובח.
5. ה' אסורי ביאה כא,כד — חסידים הראשונים וגדולי החכמים התפאר אחד מהם, שמעולם לא נסתכל במילה שלו. ומהן מי שהתפאר שלא התבונן מעולם בצורת אשתו, מפני שלכו פונה מדברי תורה, מדברי האמת שהן אוצרות לבב הקדושים.
6. ה' אסורי ביאה כב,ב — לא נחשדו ישראל על משכב זכור ועל הבהמה, לפיכך אין אסור להתייחד עימהן, ואם נתרחק אפילו מייחוד זכור ובהמה, הרי זה משובח. וגדולי החכמים היו מרחיקין הבהמה, כדי שלא יתייחדו עמה ...
7. ה' תעניות ה,ג — ותשעה באב חמשה דברים ארעו בו ... ונלכדה עיר גדולה וביתר שמה, והיו בה אלפים ורבבות ישראל, והיה להם מלך גדול, ודמו כל ישראל וגדולי החכמים שהוא מלך המשיח, ונפל בידי הרומאים ונהרגו כולם ...
8. ה' מתנות עניים י,ט — פחות מזה שידע הנותן למי יתן ולא ידע העני ממי לקח, כגון גדולי החכמים שהיו הולכין בסתר ומשליכין המעות בפתחי העניים. וכוזה ראוי לעשות ומעלה טובה היא, אם אין הממונין בצדקה נוהגין כשורה.
9. ה' מתנות עניים י,י — פחות מזה שידע העני ממי נטל ולא ידע הנותן, כגון גדולי החכמים שהיו צוררים המעות בסדיניהן ומפשילים לאחוריהן, ובאין העניים ונוטלין, כדי שלא יהיה להן בושה.
10. ה' מתנות עניים י,טו — גדולי החכמים היו נותנין פרוטה לעני קודם כל תפילה, ואח"כ מתפללין.
11. ה' מלכים ה,י — גדולי החכמים היו מנשקין על תחומי ארץ ישראל ומנשקין אבניה ומתגלגלין על עפרה ...
12. ה' מלכים ה,יא — ... ואינו דומה קולטתו מחיים לקולטתו אחר מותו. ואף על פי כן גדולי החכמים היו מוליכים מתייהם לשם ...
13. ה' שבועות ה,כב — דבר ידוע אצל החכמים בעלי שכל ומדע שהשמש גדולה מן הארץ מאה ושבעים פעמים. נשבע אחד מן העם, שהשמש

גדולה מן הארץ, אינו לוקה משום שבועת שוא, שאף על פי שהדבר כן הוא, אין דבר זה גלוי וידוע לכל העם, אלא לגדולי החכמים בלבד.

ב. קבוצה שנייה — גדולי חכמי ישראל

14. ה' תלמוד תורה א,ט — גדולי חכמי ישראל היו מהן חוטבי עצים ומהן שואבי מים ומהן סומים. ואף על פי כן היו עוסקים בתלמוד תורה ביום ובלילה ...

15. ה' לולב ח,יד — מצוה להרבות בשמחה זו. ולא היו עושין אותה עמי הארץ וכל מי שירצה, אלא גדולי חכמי ישראל וראשי הישיבות והסנהדרין והחסידים והזקנים ואנשי מעשה, הם שהיו מרקדין ומספקין ומנגנין ומשמחין בימי חג הסוכות ...

ג. קבוצה שלישית — גדולי חכמי אותה העיר

16. הלכות תפילה יא,ז — ... ואין מספידין בהן אלא הספד של רבים, כגון שיהיה שם הספד גדולי חכמי אותה העיר, שכל העם מתקבצין ובאין בגללן.

ד. קבוצה רביעית — חכמים גדולים

17. ה' יסודי התורה ד,יג — ... וענייני ארבעה פרקים אלו כחמש מצוות האלו הם שחכמים הראשונים קוראים אותו פרדס, כמו שאמרו: ארבעה נכנסו לפרדס, ואף על פי שגדולי ישראל היו וחכמים גדולים היו, לא כולם היה בהן כח לידע ולהשיג כל הדברים על בורין...

18. ה' תלמוד תורה ז,יג — ... וחכמים גדולים היו משתבחים במעשיהם הנאים, ואומרים שמעולם לא נידו אדם ולא החרימוהו לכבודן.

19. ה' תפילה ה,ג — בית המדרש גדול מכית הכנסת. חכמים גדולים אף על פי שהיו להם בעירם בתי כנסיות הרבה, לא היו מתפללין אלא במקום שהיו עוסקין שם בתורה ...

20. ה' חמץ ומצה ז,א — ... אפילו חכמים גדולים חייבים לספר ביציאת מצרים, ולכן המאריך בדברים שארעו והיו הרי זה משובח.

21. ה' חגיגה ג,ו — אפילו חכמים גדולים שיודעים כל התורה כולה חייבין לשמוע בכוונה יתרה ...

22. ה' קדוש החודש ג,ז — ... וזהו שאמרו מעברין את החודש לצורך. ויש מן החכמים הגדולים מי שחלק בדבר זה ואומר: לעולם אין מעברין את החודש לצורך ...

23. ה' קדוש החודש יא,ב — ודרכי החשבון יש בהן מחלוקות גדולות בין חכמי הגויים הקדמונים שחקרו על חשבון התקופות והגימטראות, ואנשים חכמים גדולים ישתבשו בהן ונתעלמו מהן דברים ונולדו להם ספקות ...

24. ה' קידוש החודש יא,ד — ... והוא סוד העיבור, שהיו החכמים הגדולים

- יודעין אותו, ואין מוסרין אותו לכל אדם, אלא לסמוכים נבונים.
25. הל' אסורי ביאה יא,א — כל שאמרנו בנידה וזבה ויולדת הוא דין תורה, וכמשפטים אלו היו עושין כשהיו בית דין הגדול מצויין שם, והיו שם חכמים גדולים שמכירים הדמים ...
26. הל' סנהדרין א,ה — כל עיר שאין בה שני חכמים גדולים, אחד ראוי ללמד ולהורות ואחד יודע לשמוע ויודע לשאול ולהשיב, אין מושיבין בה סנהדרין ...
27. הל' סנהדרין ו,ט — וכן הדין בזמן הזה שאין שם בית דין, אבל, יש מקומות שיש בהם חכמים גדולים מומחין לרכים ...
28. הל' מלכים יב,ה — ולפיכך יהיו ישראל חכמים גדולים ויודעים דברים הסתומים וישיגו דעת בוראם כפי כח האדם ...
29. הל' שמיטה ויובל ט,ז — ואין כותבים פרוזבול אלא חכמים גדולים ביותר כבית דינו של רבי אמי ור' אסי, שהן ראויים להפקיע ממונו של אדם.

חובת התמצית והקצור בהצגת הרשימה הנ"ל, מחייבת השמטת משפטים שאינם נוגעים ישירות לביטויים הנ"ל, אפילו שהם חשובים להבנת ההלכה כולה. בשל אותן סיבות, ומחוסר רצון להרחיב את היריעה יתר על המידה, העדפנו שלא להוסיף רשימות מקבילות של ביטויים אחרים הקשורים לחכמים וחסידים, למרות חשיבותם לענייננו. בציטוט הלכות מן הרשימה הנ"ל בשורות הבאות נעזר במספרים המצורפים לרשימה.

מקורות לביטויים 'גדולי החכמים' ו'חכמים גדולים' בלשון המשנה והתלמוד

כאמור, מקורותיו של הרמב"ם הינם תלמודיים, ולשונו מבוססת ברובה על לשון המשנה ובמיעוטה על לשון המקרא. בדיקה האם נזכרים הביטויים 'גדולי החכמים' ו'חכמים גדולים' בצד ביטויים דומים, במשנה, בתוספתא, בתלמוד הבבלי ובירושלמי, מובילה למסקנות הבאות:

1. הביטוי העברי 'גדולי החכמים' אינו נזכר באף אחד ממקורותיו הגדולים של הרמב"ם.
2. הביטוי 'חכם גדול' נזכר פעמים ספורות במשנה ובתלמוד. למשל: "חכם גדול אתה שקיימת דברי חכמים" (משנה, נגעים ט,ג; יא,ז). "אפילו חכם גדול ולוקח שוחד אינו נפטר מן העולם בלא סמיות הלב" (כתובות קה,א). "דעו שחכם גדול הוא ובקיא באגדות" (מועד קטן כח,ב). "אע"פ שחכם גדול אתה, אינו דומה לומד מעצמו ללומד מרבו" (כתובות קיא,א).

אין קשר ישיר בין מקורות אלה להלכות בהן השתמש הרמב"ם בביטוי 'חכמים גדולים'. מן הראוי לציין, כי אף שהביטוי 'גדולי החכמים' אינו נזכר בצורתו זו בבבלי ובירושלמי, מופיעים שם מספר ביטויים היכולים לשמש מקור השראה ליצירת ביטוי כזה. למשל: "גדול-הדור" (-עמרם, סוטה יב,א);

"גדולי העולם" (=שלמה, סנהדרין כא,ב); "גדול הדינין" (כריתות יא,א); "גדולי הדור" (=שמעיה ואבטליון, פסחים סא,א, וראה גם: ברכות סג,א; פסחים מט,ב).

ההבט הסגנוני

בניתוח מקומם של ביטויים הקשורים ל'חכמים' במשנה תורה, מן הראוי לציין, כי הרמב"ם, בניגוד עקרוני למקורותיו, ממעט בהזכרת שמות פרטיים של חכמים שקבעו הלכות מסוימות, הביעו דעות מסוימות, או בצעו מעשים מסוימים בעלי השלכות הלכתיות ורעיוניות. לעתים, הוא מביא הלכות, מעשים ודעות כאלו מבלי להתייחס לאומרן; ולעתים הוא משתמש במגוון ביטויים הקשורים לחכמים.⁴ כך בפתיחה להלכות מסוימות או בדיון בהן מביא הרמב"ם את הכותרת — "אמרו חכמים", או "ציוו חכמים". כן משתמש הרמב"ם בביטוי — "חכמים ראשונים" או — "ציוו חכמים הראשונים", "פרשו חכמים הראשונים" וכד'. כמו כן, הוא מתייחס רבות ל'תלמידי חכמים', "חכם גדול בחכמה", "בעל דעה רחבה נכונה עד מאוד", "בני חכמים", "חכם זקן בחכמה" וכד'. למרות שאינו מרכה בציטוט אנשים פרטיים כעניינים אחרים, הרי בעניין החכמה הוא מרכה להזכיר את חכמת שלמה — "אמר שלמה", "ושלמה אמר בחכמתו" וכד'. בשמתייחס הרמב"ם לחכמים, הוא מזכיר לעתים גם את "נבניהם" ו"משכיליהם". קרובים לקבוצה זו, כפי שנראה להלן, הביטויים — 'חסידים', 'חסידים ראשונים' ו'חסידים החכמים'.

מנגד משתמש הרמב"ם במספר ביטויים בעלי משמעות הפוכה, כמו: "עמי הארץ", "כלל העם ההולכים במחשבי הזמן", "שאר העם ההולכים בחשך", "אחד מן העם", "גסי הרוח", "טפשי", "טפשי אומות העולם", "גולמי בני ישראל", "קלי עמי הארץ", "כסילין", "סכלים", "אוילים" וכד'.

עדים אנו למגוון סגנוני עשיר בנושאי חכמה והיפוכה, כשממבט ראשון יתכן ויש חפיפה ניכרת במשמעותם של חלק מביטויים אלה. יתכן אפוא, כי רבוי הביטויים מהווה קישוט סגנוני ללא משמעות הלכתית מוגדרת.

המקורות ועיבודם

כדי לאפיין את ההלכות בהן נזכרים 'גדולי החכמים' ו'—חכמים גדולים' ולדון במכנה המשותף ביניהן, יש לקבוע את מקורן, בהיעזר בפירושיהם של נושאי כליו השונים של הרמב"ם.

ברוב המקרים מסתתר מאחורי הביטויים 'גדולי החכמים' או — 'גדולי חכמי ישראל', (קבוצה ראשונה ושנייה ברשימה הנ"ל, מספרים 1-15) אחד מחכמי ישראל, תנא או אמורא, ששמו הפרטי מצויין במקורות. למשל: דברי

4. מובאות כאן דוגמאות בלבד. מחוסר מקום, לא נציין בצורה מפורשת ולא נתייחס למקורותיהן במשנה תורה.

'גדולי החכמים' — אל תהיו כעבדים המשמשים את הרב וכו' (מס' 2) מתייחסים לדבריו של אנטיגונוס איש סוכו במשנה (אבות א, ג). 'גדולי החכמים' שלא היו מתפללים בבית שיש בו שכר וכו' (מס' 3) הינם שמואל ורב פפא (ערובין סד, א). מי מבין החסידים הראשונים ו'גדולי החכמים', שהתפאר שלא נסתכל במילה שלו (מס' 5) הוא רב יוסי (שבת קיח, ב). את גדולי החכמים שהיו מרחיקין מן הבהמה (מס' 6) ניתן לזהות עם רבי יהודה, שאמר דברים בעניין זה במשנה (קדושין ד, יד). 'גדולי חכמי ישראל', שהיו עוסקים בעבודות קשות ובוויות ועוסקים בתורה (מס' 14) הינם: הלל (יומא לה, ב) ורב הונא (ירושלמי, סנהדרין פ"א ה"א).

במקום אחד, מי שלא נסתכל בצורת אשתו (מס' 5), מסתתר תחת השם גדולי החכמים, אדם ללא ציון שם (שבת נג, ב).⁵ גדולי החכמים שדמו כי בר כוזיבא הינו מלך המשיח (מס' 7) אינם נזכרים במפורש, אך נראה, כי הכוונה הינה בראש ובראשונה לרבי עקיבא (ירושלמי תענית פ"ד ה"ה). כן נזכר השם "רבנן" בקשר לדיון עם בר כוזיבא, אך לא פורש מי היו אותם חכמים (ירושלמי, שם; סנהדרין צג, ב). כן, לא מוזהים בשמותיהם גדולי חכמי ישראל, שהרבו בשמחת בית השואבה (מס' 15).

במקום אחד, בהלכות שבועות (מס' 13), אין לביטוי 'גדולי החכמים' כל מקור בין המקורות הגדולים שעמדו בפני הרמב"ם. לגבי ההספד של גדולי חכמי אותה עיר (קבוצה שלישית, מס' 16), יש לכך דוגמאות במעשיהם של חכמים מסוימים (מגילה כ"ח, ב).

הקבוצה הרביעית כוללת את הביטוי 'חכמים גדולים'. במספר מקרים נמצא לפנינו מקור, בו נזכרת אישיות מסוימת, בדומה לביטוי 'גדולי החכמים'. למשל: ידוע לנו מי הם החכמים הגדולים שנכנסו לפרדס (מס' 17) והסיפור אודותיהם מופיע בתלמוד (חגיגה יד, ב). אלא, שבדומה לקבוצה הקודמת, הכינוי 'חכמים גדולים' אינו מופיע שם כלל. החכמים הגדולים שהתפללו בבית המדרש (מס' 19) הינם רב אמי ורב אסי בטבריה (ברכות ל, ב).

במקרים אחרים בקבוצה זו הופך הרמב"ם חכמים או תלמידי חכמים הנזכרים במקורות לחכמים גדולים. למשל: "שני תלמידי חכמים" שיודעין בהלכות הפסח וחייבים בכל זאת לשאול זה את זה (פסחים קטז, א) הפכו במשנה התורה ל'חכמים גדולים' (מס' 20). במקרים אחרים, אין במקורו של הרמב"ם כל רמז לחכמים, למשל: "שניים לדבר ואחד לשמוע" הנזכרים בתלמוד (סנהדרין יז, ב) הופכים אצל הרמב"ם ל"שני חכמים גדולים" הצריכים להיות בעיר (מס' 26).

בחלק מן המקרים לא מוזכרת כלל במקורות דמות מוגדרת של חכם, ואין רמז כל שהוא לחכמים, ונראה כי הרמב"ם הכניס בטוי זה לאותן הלכות

5. המדרש מציין, כי אברהם לא הביט בשרה עד שירדו מצרימה (נבא בתרא טז, א).

מדעתו. למשל: שיהיו ישראל לעתיד לבוא חכמים גדולים (מס' 28), או — חכמים גדולים מומחים לרבים המהווים 'תחליף' לבית הדין הגדול (מס' 27).

בסיכום נראה, כי אף שאין בידנו מספר גדול די הצורך של דוגמאות, יש בדוגמאות שהבאנו כמה מגמות ברורות:

- א. הביטויים הנ"ל באים במקום שם מסוים שהוזכר במקורות.
- ב. הביטויים הנ"ל באים במקום הביטויים חכמים, רבנן וכיו"ב, הנזכרים במקורות.
- ג. הביטויים הנ"ל הוכנסו ע"י הרמב"ם בהלכות מסוימות, אפילו שבמקורות לא מצויין שאמר אותם חכם מסוים או חכמים באופן כללי. או, שהם מופיעים במצבים שנבנו במיוחד ע"י הרמב"ם, במטרה להדגים עניין הלכתי מסוים.

מחלוקת הדוגמאות ממשנהיתורה שהבאנו לעיל לשתי חטיבות עיקריות — הראשונה כוללת את הביטוי 'גדולי החכמים' ודומיו, והשנייה — את הביטוי 'חכמים גדולים' ודומיו, עולה כי בחטיבה הראשונה שלטת בעיקר המגמה הראשונה, ובמעט מקרים המגמה השלישית, כשהדוגמא הבולטת הינה זו שיצר הרמב"ם בהלכות שבועות בעניין הנשבע שהשמש גדולה מן הארץ, דוגמא שאין לה אח ורע במקורות. בחטיבה השנייה ניתן להבחין בכל שלוש המגמות.

מכנה משותף הלכתי

לאור הנאמר לעיל, הדעת נוטה לראות בביטוי 'גדולי החכמים', בניגוד לביטויים אחרים הקשורים לחכמים, ביטוי מקורי תוצר בית מדרשו הלשוני של הרמב"ם⁶, ובהתייחס לדברים שנאמרו בהקדמה ניתן לשאול, האם יש לו משמעות הלכתית מסוימת, או שמא הוא מהווה קישוט סגנוני בלבד.

- בעיון ראשון, בדרך לתשובה לשאלה זו, עולות המסקנות הבאות:
1. השימוש בביטוי זה מתאים לשיטת הרמב"ם במשנהיתורה, שלא להזכיר שמות פרטיים של חכמים בקשר לקביעותיהם ההלכתיות או הרעיוניות, אלא, להשתמש בביטויים כלליים, או לכתוב את ההלכה ללא ציון אומרה. כמו כן, ברור, לאחר בדיקת השמות של חכמי ישראל המסתתרים מאחורי ביטוי זה, כי אין הרמב"ם בא לשבח דווקא חכמים מסוימים על היותם גדולים מחבריהם, כפי שבביטוי "חכמים ראשונים" אין הוא מתכוון לציין את ראשוניותם של חכמים מסוימים.

6. אין זה מענייננו במחקר זה לקבוע מהו מקורו הלשוני המדויק של ביטוי זה - מעובר, מתורגם או מקורי לחלוטין. די לנו בעובדה, שאין הוא מופיע בעברית במקורותיו הגדולים של הרמב"ם. עם זאת, יש לקחת בחשבון, שלא כל מקורותיו של הרמב"ם נמצאים בידנו. לגבי מקורותיו של הביטוי 'חכמים ראשונים' ראה להלן.

2. השימוש בביטוי זה משתלב בנטייתו של הרמב"ם להרבות בביטויים הקשורים לחכמים בהקשרים שונים, כפי שצוין לעיל.

למעשה, משקפות שתי מסקנות אלה שתי פנים במשנה-תורה. בהתחשב באופיו ההלכתי-פסיקתי המיוחד, הכרוך בסדר, ארגון ואי ציון מקורות, מובנת הנטייה שלא להיכנס לברור ענייני התפתחות ההלכה, ולהימנע מלציון שמות פרטיים של חכמים המעורבים בתהליך זה. עם זאת, יש לקחת בחשבון את העושר הסגנוני הבלתי רגיל המאפיין ספר הלכתי זה, הכרוך בנטיה להרבות בקשוי סגנון, שיש בו כדי לסייע להצגת דעות ועיקרי אמונה החורגים מהתחום ההלכתי הצר.

לפני שננסה לבדוק מהו הצד העיקרי בביטויים 'גדולי החכמים' ו'חכמים גדולים', הלכתי או סגנוני, נזכיר נסיון מעניין להבנת ביטוי דומה שהוזכר לעיל, הנפוץ אף הוא במשנה תורה — "חכמים ראשונים". י"ג וייס, במחקר שהוקדש לביטוי הנ"ל⁷ הראה, כי לביטוי 'חכמים ראשונים' במספר מקרים משמעות הלכתית ברורה כמצוין ביטוי המקביל לביטוי 'משנה ראשונה' הנפוץ במקורות, וכמאפיין דעות שלא התקבלו להלכה, ומוצגות במשנה-תורה לצורך ביסוס דעות שהתקבלו להלכה.

בהסתמך על דבריו אלה ניתן אולי להסיק, כי יתכן וגם ביטויים אחרים הקשורים בחכמים, כמו 'גדולי החכמים' ו'חכמים גדולים', הובאו במשנה-תורה לציון עניינים הלכתיים מסוימים. אלא שוייס, במאמרו הנ"ל⁸, בו ניתח מספר דוגמאות בלבד, חרף הוכחותיו המוצקות, לא נתן משקל נאות לאפשרות היותם של ביטויים הקשורים לחכמים חלק ממערכת רחבה של ביטויים המאפיינת את העושר הסגנוני של הספר. גורם זה, אם תוכח חשיבותו, עלול לטשטש, אם לא לבטל, את האופי ההלכתי החמור של מושגים כמו 'חכמים ראשונים', 'גדולי החכמים' או כל ביטוי אחר הקשור לחכמים.

בשלב הראשון של דיון זה ננסה לבדוק מהו המשותף של ההלכות הנכללות בכל אחת משתי החטיבות הגדולות שהזכרנו קודם לכן — 'גדולי החכמים' ו'חכמים גדולים'.

1. גדולי החכמים

ניתן לחלק חטיבה זו בחלוקת משנה לשתי יחידות:

א. ביחידה זו ניתן לכלול את גדולי החכמים הנזכרים בהקדמת הרמב"ם למשנה-תורה (מס' 1), כשמתוך הכרתנו אישים אלה ברור, כי הדגש בביטוי 'גדולי החכמים' הינו על הצד האינטלקטואלי-מנהיגותי בדמותם ופוטנציאל לימוד התורה שלהם. בעניין השבועה על גודל השמש (מס'

7. ראה: י"ג וייס, הביטוי 'חכמים ראשונים' במשנה תורה לרמב"ם, דיני ישראל, כרך ד', תשל"ג 125-141.

8. ראה לעיל הערה 7.

13) נראה, כי הדגש בביטוי 'גדולי החכמים' הנוכח שם הינו אינטלקטואלי.⁹ הביטוי 'גדולי החכמים' בהלכות הנכללות ביחידה זו (מס' 2-6, 8-12, 14-15) קשור לעניינים הלכתיים או השקפתיים-הלכתיים. קשה למצוא מכנה משותף הקשור לסוג או לאופי המצוות בהלכות הנ"ל. מופיעות כאן מצוות עשה ולא-תעשה, מצוות שבין אדם למקום ומצוות שבין אדם לחברו. נראה, כי המכנה המשותף הינו בהיות רובן מעשים (וברובן אכן מודגש הצד המעשי) שיש בהם, מבחינות מסוימות, משום "לפנים משורת הדין", והם משקפים נוהג, שהינו מעבר למה שנקבע כהלכה מחייבת.

ואכן, קו זה מודגש מפורשות בלשונן של ההלכות הנ"ל, למשל: "גדולי החכמים לא היו מתפללים ... אף על פי שהמקום טהור" (מס' 3). "... אף על פי שהיא מותרת גדולי החכמים לא היו אוכלים ..." (מס' 4). "לא נחשדו ישראל ... לפיכך אין אסור ... וגדולי החכמים היו מרחקים..." (מס' 6). ואף שלא נכתב במפורש, משתמע רעיון דומה גם מהלשון "וגדולי החכמים התפאר אחד מהם שמעולם לא נסתכל במילה שלו..." (מס' 5). שהרי אם היה בדבר זה רק איסור פשוט, מדוע התפאר.

לדעתנו, משתלב בתמונה זו גם עניין גדולי החכמים שצוו את תלמידיהם — "אל תהיו כעבדים המשמשים את הרב על מנת לקבל פרס" (מס' 2). נכון, שזהו עיקרון דתי חשוב, ולכאורה, אין בקיומו משום לפנים משורת הדין. אולם, עם זאת ברור, שלא תמיד היה זה הלך-רוח מקובל בחברה היהודית (ברור, שהרמב"ם היה מודע לכך, ומן הסתם, רצה לשנות את פני הדברים. בהקדמה לפרק חלק כינה הרמב"ם את בעל העיקרון הנ"ל — את אנטיוגונוס איש שובה — "איש שלם המשיג אמיתת העניינים", משמע, שהיה הרמב"ם מודע למצב הלא אידיאלי השורר בעניין זה. ושם הוא מביא גם את המשל היפה על הדרגות השונות בסיבות לעשיית הדברים עד לדרגה הגבוהה ביותר של עשייה לשמה). כך, שחריגה לטובה ממנו, מעידה למצער על גדלות רוח מסוימת, ויש בכך צד של דמיון למצב של "לפנים משורת הדין".

שלוש הלכות הכוללות את "גדולי החכמים" קשורות למצוות צדקה. שתים מהן נמצאות ברשימת "שמונה המעלות בצדקה" (הל' מתנות עניים יח-טז) ומאחר ובשמונה מעלות אלה הגדיר הרמב"ם דרגה מינימאלית שמבצעה יוצא לידי חובת מצות צדקה ("... פחות מזה שיתן לו בעצב" — שם יד) ברור, כי בכל דרגה שמעליה יש צד מסוים של "לפנים משורת הדין", ובמיוחד בולט הדבר לגבי הדרגות הגבוהות יותר ברשימת שמונה המעלות (מס' 8, 9). גם בנתינת צדקה לפני התפילה (מס' 10) לא צריכה

9. וראיה לכך, התוכן הכללי של אותה הלכה והשימוש בביטוי המקביל "החכמים בעלי שכל ומדע".

להיות חובה מעיקר הדין.¹⁰ שתי הלכות הכוללות את "גדולי החכמים" קשורות לאהבת ארץ-ישראל (מס' 11, 12). נראה, כי גם בהלכות אלה יש מצב של מעין "לפנים משורת הדין", כאשר אין מצוה מוגדרת המסבירה כיצד יש לאהוב את ארץ-ישראל (ידוע, כי הרמב"ם, בניגוד למוני מצוות אחרים, לא הכניס את מצוות יישוב וכיבוש ארץ-ישראל למניין המצוות שלו) ומן הסתם, ניתן לאהוב את ארץ-ישראל גם בצורות פחות כולטות.

מעמד מיוחד יש, לדעתנו, ליחס ל-"גדולי החכמים" שדימו, כי בריכוזיבא הינו מלך המשיח (מס' 7). יתכן, כי מדובר כאן במנהיגים יודעי התורה והאינטלקטואלים של אותה תקופה, כמו ביחידה הראשונה. אך יתכן, והדבר יאמר על דרך ההשערה, כי יש רמז בדברים כי עצם ההכרה בבריכוזיבא כמשיח, היתה קביעה של "לפנים משורת הדין", כאשר קביעה זו לא הייתה מחוייבת המציאות על-פי קניי-המידה ההלכתית של זיהוי מלך המשיח.¹¹ ומעניין, כי הרמב"ם מכנה את רבי עקיבא "חכם גדול" בזקשר זהו (הל' מלכים יא, ב).

2. חכמים גדולים

גם בחטיבה זו ניתן להבחין בחלוקת המשנה, עליה הצבענו לעיל, אם כי בצורה כללית הרבה יותר, ולעתים אף מטושטשת:

א. נזכרים כאן חכמים גדולים במובן אינטלקטואלי-מנהיגותי, תורני, ובעיקר מוכלל הקשר לעולם המשפט. כאלה הם ה'חכמים הגדולים', המומחין לרבים, המהווים 'תחליף' לבית הדין הגדול (מס' 27); שני החכמים הגדולים, אחד ראוי ללמוד וכו' (מס' 26); החכמים הגדולים המכירים את הדמים (מס' 25); אלה המכירים את סוד העיבור (מס' 24); והחכמים הגדולים הרשאים לכתוב פרוזבול (מס' 29). נראה, כי ליחידה זו ניתן לשייך גם את חכמי ישראל הגדולים שנכנסו לפרדס (מס' 17), כאשר הרמב"ם בא להדגיש, לצורך העניין, את גדולתם בתורה ובמעשים. ובדומה לכך, מתואר המצב, שישרור בעתיד, עת יהיו כל ישראל 'חכמים גדולים' (מס' 2). כמובן מודגשות חובותיהם של חכמים גדולים בעניין סיפור יציאת מצרים (מס' 20), והאזנה לתורה (מס' 2). המאפיין חכמים גדולים אלה בהלכות הנ"ל, הינו ידיעת התורה כולה, כלומר, הבלטת הצד האינטלקטואלי-תורני.

ב. בהלכות מסוימות ניתן להבחין במצב דומה ל-"לפנים משורת הדין". למשל: "וחכמים גדולים היו משתבחים במעשיהם הנאים ואומרים

10. אף שהדבר התבסס והתחזק במשך הזמן מבחינה הלכתית. ראה להלן הערה 28.

11. מנקודת הראות של פוסק המשתמש בתלמוד קיימים קריטריונים הלכתיים לזיהוי מלך המשיח, למשל המבחן של "מורח ודאין" (סנהדרין צג, ב), שערכו חכמים לבר כוויבא, וכיון שנכשל הרגוהו. ואף שאלו דברי אגדה שקשה לדעת מהו גרענים ההסטורי, ברור, כי היסוד ההלכתי והרעיוני כאן מוצק למדי ומחייב.

שמעולם לא נידו אדם ולא החרימוהו לכבודן" (מס' 18), למרות שהם רשאים לעשות זאת. ואולי גם — "חכמים גדולים שהיו מתפללים בבית המדרש למרות שהיו להם בתי כנסת רבים" (מס' 19). בהשוואה בין שתי החטיבות — 'גדולי החכמים' ו'חכמים גדולים' — בולטים, מעבר לדמיון הכללי ביניהן, נבחין בכמה הבדלים. ב'חכמים גדולים' הדגש העיקרי ברוכן של ההלכות הינו על הצד האינטלקטואלי, תורני, מנהיגותי; בעוד שב'גדולי החכמים' הדגש הינו על מעשים שיש בהם משום "לפנים משורת הדין". בעניין זה, בולט ב'גדולי החכמים' האופי האחיד יותר מבחינה סגנונית והדמיון הגדול יותר בין ההלכות בניסוח ההלכות, מה שאין כן ב'חכמים גדולים'.

יש בדברים אלה משום תשובה, ולו חלקית, לשאלה שהעלינו קודם לכן, בדבר משמעותם ההלכתית והסגנונית של שני הביטויים הנידונים. אם נתעלם, בשלב זה, מן המשמעות הסגנונית, אליה נשוב בהמשך, הרי לענייננו בולט במיוחד אופיו ההלכתי של הביטוי 'גדולי החכמים'. ניתן למצוא אישור נוסף למשמעות הלכתית זו, בקביעה אחרת של הרמב"ם, שאמנם אינה מזכירה במפורש את הביטויים הנ"ל, הקושרת 'גדולה' ו'חכמים'. בהלכה העוסקת בקידוש, ולהבדיל, בחילול שם שמים ברבים ע"י אישיות בולטת, נקבע — "הכל לפי גדלו של החכם צריך שידקדק על עצמו ויעש לפנים משורת הדין" (הל' יסודי התורה ה,יא).

נמצאנו למדים, כי המושג 'גדולי החכמים' (ובמידה מסוימת גם — 'חכמים גדולים') מתייחס לתחום הלכתי רחב יותר משניתן היה לסבור רק לפי בדיקת המקורות המשבצים ביטוי זה, והוא קשור למספר רב של עניינים בהנהגת האדם היומיומית, שלא לכולם ניתן למצוא מסגרות הלכתיות מסודרות בספרו של הרמב"ם, אך הם נקבעים, ללא ספק, ע"י ההלכה הנ"ל ודומותיה בהלכות יסודי התורה. ועוד ניתן להסיק מן ההלכה הנ"ל, כי מושג זה של 'גדולי החכמים' (ובמידה מסוימת גם 'חכמים גדולים') הינו יחסי, והקביעה עד איזה שלב, ובאיזה מצב יש להתנהג במקרים מסוימים "לפנים משורת הדין", תלויה, בין השאר, בדרגת הגדולה של אותם גדולי החכמים. לגבי מהותה של אותה גדולה נסיף דברים בהמשך.¹²

השוואה לחסידות

בהנחה, כי לביטויים הנ"ל יש, בחלק מן המקרים, משמעות הלכתית מוגדרת, יש מקום לעמוד ביתר דיוק על משמעות זו ולדייק בהקשר בו הם

12. לא הזכרנו ברשימה הנ"ל ובדיוננו כאן את הביטוי 'חכם גדול', שאף הוא מופיע מספר פעמים במשנה-תורה (למשל: הל' יסודי התורה ז,א; תלמוד תורה ד,א; תשובה ד,ב; ברכות ה,ט) בדרך-כלל במשמעות דומה.

מופיעים. ברור, כי מדובר על ביצוע מצוות מסוימות באופן שהינו מעבר לסטנדרט מסוים, שיש בו, לפי ההלכה, כדי לצאת ידי חובת אותה מצווה. לציון מצב מעין זה, משתמש הרמב"ם בכמה וכמה ביטויים, בנוסף לתיאור מעשי גדולי החכמים שהוזכר לעיל. למשל: הציון "הרי זה משובח"; או, הקביעה כי זו "מצוה מן המובחר"; או, הקביעה כי מעשה או אופן התנהגות מסויים הינו — 'לפנים משורת הדין'. כמובן, מתוארים במשנה תורה מנהגים רבים, שצמחו והתפתחו מער לדרישות הספציפיות של ההלכה באותו נושא, כפי שנקבעו ע"י הגמרא,¹³ וכמובן, מודגשת בעניין זה מידת החסידות ומעשי חסידים וחסידים ראשונים.

לעתים, ביטויים אלה חופפים,¹⁴ וחלקם אף אינם נפוצים. בדיון במסגרת זו, עיקר ענייננו הינו בהשוואה בין המושגים 'גדולי החכמים' ו'חסידים' (או 'חסידים ראשונים'; או, הנוהגים ב'מידת החסידות'), כאשר לשני מושגים אלה משמעות הלכתית דומה לכאורה, כמצייני מצב של 'לפנים משורת הדין'. ואכן, ברבות מן ההלכות שהבאנו לעיל, נזכרים זה בצד זה 'גדולי החכמים' ו'חסידים'.¹⁵ כמובן, נזכרים מושגים אלה כשלבים בסולם המצויין דרגות שונות בביצוע ובהתייחסות אל מצוות נתונות. סולם זה מהווה יסוד במשנתו הדתית-פסיכולוגית-חינוכית של הרמב"ם, והוא נזכר במספר מקומות.¹⁶ נביא להלן את המקור בהלכות דעות.

הרמב"ם, שם, קובע כי — "הדרך הישרה היא מידה בינונית שבכל דעה

13. דוגמאות מעטות הינן - "ואם היה מתירא שמא יעבור זמן קריאה ופסק, הרי זה משובח" (הל' קריאת שמע ב.ו); או - "ומי שהחמיר על עצמו ולא ישתה מחוץ לסוכה אפילו מים, הרי זה משובח" (הל' סוכה ג.ו); ודוגמאות נוספות בגוף המאמר. כמו כן - "מצוה מן המובחר" (הל' תפילין י.ה); ציצית א.ח.ו. ובנוסף אחר - "ושבחו חכמים למי שקרא זמירות בספר תהילים בכל יום" (הל' תפילה ז.יב). מנהגים מתקופות שונות וממקומות שונים מוזכרים במשנה תורה במקומות רבים.

14. לעתים יש חפיפה בין הביטויים 'גדולי החכמים' ו'חכמים גדולים' לבטוי 'הרי זה משובח'. ראה לעיל ברשימה הנ"ל מס' 4, מס' 20.

15. ראה לעיל ברשימה הנ"ל מס' 5, מס' 15. וראה גם ביטויים רבים הכוללים חכמה וחסידות זה בצד זה. למשל: "וחסיד החכמים היו משתבחים שלא נמנו מעולם לנדות תלמיד חכם, אע"פ שנמנו להלקות" (הל' תלמוד תורה ז.יג). ובאותה הלכה באותו עניין מוזכרים גם חכמים גדולים (מס' 18). וגם - "מותר לעבוד כעבד כנעני בפרך, ואע"פ שהדין כך, מדת חסידות ודרכי חכמה שיהיה אדם רחמן ולא יכביר עולו על עבדו ולא ייצר לו, ויאכילו וישקרו מכל מאכל ומשקה" (הל' עבדים ט.ח). וגם - "ראוין לחכמה וחסידות" (הל' דעות ה.ד).

16. דיון מעמיק וארוך מלווה בהגדרות ודוגמאות רבות בעניין זה עורך הרמב"ם בהקדמה למסכת אבות ("שמונה פרקים"). וראה גם הגדרת החסד, ובעקבותיה הגדרת החסיד, במורה נבוכים (ג.ג).

ודעה מכל הדעות שיש לו לאדם" (הל' דעות א,ד), והאדם נדרש ללכת בדרך זו — "לפיכך ציוו חכמים ראשונים, שיהא אדם שם דעותיו תמיד ומשער אותם ומכוין אותם בדרך האמצעית, כדי שיהא שלם בגופו..." (שם), וכן הוא אומר — "מצווין אנו ללכת בדרכים האלו הבינוניים, והם הדרכים הטובים והישרים שנאמר והלכת בדרכיו" (הל' דעות א,ה). ההולך בדרך זו מכונה 'חכם' — "ודרך זו היא דרך החכמים. כל אדם שדעותיו דעות בינוניות ממוצעות נקרא חכם" (שם). וכן הוא מעמיד הדברים כדוגמא לדרך אמצעית — "ויהיה העניין נקרא חכם, וזהו מידת חכמה" (שם). דרגה זו אינה דרגת שיא בפעילות הרוחנית, כאשר לעתים הרגש, המציאות ותכונותיו של האדם עצמו תובעים התנהגות שמעבר לממוצע ולבינוני, ובמיוחד בא הדבר לידי ביטוי בהתנהגות דתית הקשורה ליחסים שבין אדם לאלוקיו. קובע אפוא הרמב"ם — "ומי שהוא מדקדק על עצמו ביותר, ויתרחק מדעה בינונית מעט לצד זה או לצד זה נקרא חסיד" (שם). הוא מזכיר בעניין זה את מעשיהם של החסידים הראשונים — "וחסידים הראשונים היו מטין דעות שלהן מדרך האמצעית כנגד שתי הקצוות — יש דעה שמטין אותה כנגד הקצה האחרון; ויש דעה שמטין אותה כנגד הקצה הראשון" (שם).

עד שאנו באים להשוות את הגדרות גדולי החכמים (וגם חכמים גדולים וחכמים ראשונים) וחסידים (וגם חסידים ראשונים), כפי שנראות בעינינו, בחלק ההלכתי של משנהיתורה להגדרות הכלליות יותר, אותן הבאנו מהלכות דעות, נזכור, כי התמונה הברורה של שני שלבים בסולם הגישה והיחס למצוות-חכמה וחסידות, תמונה הקשורה באותו תיאור בסיסי בהלכות דעות, שם, אינה כה פשוטית. יש סתירה מסוימת בהגדרת החסיד, כשמצד אחד קובע הרמב"ם, כי מידה זו כרוכה בהתרחקות "מעט" לצד זה או לצד זה, ולעומת זאת, בדוגמא שנותן הרמב"ם שם, הוא קובע — "כיצד? מי שיתרחק מגובה הלב עד הקצה האחרון ויהיה שפל-רוח ביותר נקרא חסיד" (הל' דעות א,ה). ועוד, למרות הציווי שהוזכר לעיל לילך בדרך הבינונית והממוצעת שהיא, לרברי הרמב"ם, הדרך הישרה בכל המידות, הוא קובע במפורש, כי — "יש דעות שאסור לו לאדם לנהוג בהן בבינוניות, אלא יתרחק מן הקצה האחד עד הקצה האחר" (הל' דעות ב,ג). ומנגד, הרמב"ם מציע הגבלות על התנהגות על דרך החסידות בכיוונים מסוימים (ראה: הל' דעות ג,א). כמובן, ניתן להקשות, איך ייתכן שייטה החסיד לצד זה או לצד אחר בעור שידוע, שצד אחד הינו רע,¹⁷ ונטייה לצד זה כרוכה בקלקול. ויעויין בלחם-משנה שם, המציג קושיות דומות ואחרות, אך לא ניתן להימלט מהתלבטות בכל הקשור להגדרה המדויקת, ונראה, שאין פניו של הרמב"ם להימלט מהתלבטות זו.

הביטויים 'חסידים', 'חסידים ראשונים' ו'מדת חסידות' נזכרים במשנה-

17. דיון בעניין זה ודוגמאות ראה בהקדמה למסכת אבות ("שמונה פרקים") פרק ד'.

תורה מספר פעמים (להלן נביא מספר דוגמאות), וכאמור, באופן כללי הם מציינים מצב של — "לפנים משורת הדין". מהו אפוא ההבדל בין השימוש שעושה הרמב"ם בביטויים אלה, לשימוש בביטוי 'גדולי החכמים' אימוץ התיאור הבסיסי והפשוט הנ"ל, הכולל את הגדרות החכם והחסיד שיסודו בהלכות דעות, מוביל בכיוון מחשבה מעניין. דיונונו, עד כה, נסב על התחום שמעבר לדרגת החכמה. קיים בתחום זה מרווח המוגדר ע"י שתי נקודות קצה שלבים בסולם הנ"ל — החכמה והחסידות. בגלל הבעייתיות הרבה, עליה רמזנו לעיל, בכל הקשור לאופן קיום המצוות בתחום שמעבר לדרגת החכמה, סביר להניח, כי לעתים נצטרך להגדיר מצב ביניים בין החכם ובין החסיד. מצבי ביניים אלה מייצגים התנהגות שהינה מעבר לדרגת החכם, ולכן יש בה משום "לפנים משורת הדין", אך אינה מגעת לדרגה הגבוהה יותר של החסיד. השימוש בלשון "גדולי החכמים" יוסבר לפיכך כמצוין דרגה שהיא עדיין בתחום החכם. אך בתחום זה, שהינו רחב למדי, היא מהווה דרגה "גדולה" בלשון הרמב"ם, ובמינוח מודרני מעט יותר "דרגה גבוהה של חכמה". עקרונית, יתכן שימוש אלטרנטיבי בלשון "קטני החסידים" (וכמינוח מודרני מעט יותר — דרגה נמוכה של חסידות), אך מובנת הנטייה שלא להשתמש בלשון לא נאה זו, המדגישה דווקא את הקטנות.

מובן, כי המבחן לבדיקתה של השערה זו אינו קל, באשר אנו עוסקים בתחום המורכב והמסובך של "לפנים משורת הדין", תחום שקשה ליתן בו הגדרות הלכתיות חד-משמעיות של מותר ואסור, נוסח אלה הניתנות במישור ההלכתי הרגיל, מסבך את המצב עוד יותר, השימוש שעושה הרמב"ם, לעתים, בביטויים 'חסיד' ו'גדולי החכמים' זה בצד זה. אולם נראה, כי ניתן להראות כמה קווים אופייניים לדרך השימוש בביטוי 'חסיד' ו'חסידים' לעומת 'גדולי החכמים', קווים שיחלקו את התחום של 'לפנים משורת הדין' לקבוצות אופייניות המהוות דרגות משנה בתחום זה.

ננתח, לדוגמא, כמה מן ההלכות בהן מוזכר הרמב"ם 'חסידים' או 'חסידים ראשונים'. בהלכות תפלה (ד,טז) נאמר: "חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת קודם התפלה ושעה אחת אחר התפלה ומאריכין בתפילה שעה". הרמב"ם, שם, למעשה פוסק, כי אין ההלכה כן, אלא "צריך שישב מעט אחר התפילה, ואחר כך יפטר". בלחם-משנה שם, מסביר זאת, תוך הדגשת גדולתם של אותם חסידים — "דכיוון שהם היו שוהים שעה אחת, די לנו שנלמד מהם לזמן מועט". תוצאותיה של התנהגות על דרך החסידות מעין זו במשך שלוש תפילות, יום אחר יום, אינן מוטלות בספק. יקשה עד מאוד על אותו חסיד לקיים אורח-חיים מקובל, המבוסס על לימוד תורה מחד גיסא, ופרנסה יצרנית מאידך, ערכים שחשיבותם בעולם היהודי אינה עומדת לויכוח. למעשה, הגמרא היתה ערה לעניין זה, ובמקור להלכה הנ"ל (ברכות לב,ב) מוצגת השאלה — "וכי שוהין תשע שעות ביום בתפילה, תורתן היאך משתמרת, ומלאכתן היאך נעשית?", והתשובה הינה — "אלא מתוך שחסידים הם, תורתם משתמרת ומלאכתן מתברכת". מכל מקום, מדובר כאן על

התנהגות הכרוכה בהקרבה מרובה, וקיים החשש כי אם תבוצע פעולה זו ע"י מי שאינו מתאים, ייגרם נזק חומרי ורוחני מרובה.

בהלכות תענית (ה,ט) מזכיר הרמב"ם את דיני ערב תשעה באב וקובע, כי אכילה רגילה ביום זה הינה — "... מידת כל העם שאינן יכולין לסבול יותר מדי, אבל חסידים הראשונים כך היה מידתן: ערב ט' באב היו מביאין לו לאדם פת חרבה במלח ושורה במים, ויושב בין תנור וכיריים ואוכלת, ושותה עליה קיתון של מים בדאגה ובשממון ובכיה, כמי שמתו מוטל לפניו." גם זו דרך חסידות, הכרוכה בהקרבה ובסבל ובאפשרות לנזק גופני.

ברומה לכך היה כרוך באפשרות של ויתור על מאכל, רעב, ובודאי טרחה רבה ביותר, מנהגם של חסידים ראשונים שהקפידו על אכילת חולין בטהרה (הל' טומאת אוכלין טז,יב). בנסיבות מסוימות, אי-היציאה מן הארץ בעתות צרה ומצוקה, שהיא ודאי מידת חסידות, יכולה להביא לתוצאות דומות — "... ואף על פי שמותר לצאת אינה מידת חסידות, שהרי מחלון וכליון שני גדולי הדור היו ומפני צרה גדולה יצאו..." (הל' מלכים ה,ט).

כן מובאות במשנה-תורה מספר דוגמאות, בהן נזכרת חסידות הקשורה בהפסד ממוני ניכר או טרחה מרובה מאוד, למשל: "... ואם קבץ את כל הלקט והניחו על הגדר עד שיבוא העני ויטלנו, הרי זה מידת חסידות" (הל' מתנות עניים ד,ח); וכן — "הנותן מעותיו קרוב להפסד ורחוק לשכר, הרי זה נקרא חסיד" (הל' מלוה ולוה ה,ח). לעתים, יכול תלמיד חכם להתפרנס מכספי חזולת, אולם החסיד אל לו לנהוג כך. אפילו שבהימנעות מכך יש מאמץ והפסד — "מעלה גדולה היא למי שמתפרנס ממעשי ידיו ומדת חסידים הראשונים היא" (הל' תלמוד תורה ג,יא).

וברוח זו גם ההלכה — "... מדת חסידות היא שלא יעיד אדם חסיד בצואה שמעבירין בו הירושה מן היורש, אפילו מבן שאינו נוהג כשורה ואחיו חכם ונוהג כשורה" (הל' נחלות ו,יא). באשר ידוע, כי לאדם יכולה לצמוח טובת הנאה מעדות ירושה הניתנת דווקא למישהו מסוים. מעין זה — הקריאה לחסידות במכירת קרקע דווקא לבעל המיצר ולא לזר (הל' שכנים יז,ה).

במיוחד בולט הדבר בהלכה — "הלוקח מאחד מחמישה בני אדם, וכל אחד מהן תובע אותו ואמר אני הוא בעל המקח, והוא אינו יודע ממי מהם לקח — מניח דמי המקח ביניהם ומסתלק, ויהיו הרמים מונחין עד שיודו או עד שיבוא אליהו. ואם הוא חסיד, נותן דמים לכל אחד ואחד כדי לצאת לידי שמים" (הל' מכירה כ,ב). זוהי דוגמא קיצונית לתכונה, כי חסיד יפסיד סכום גדול פי חמישה ממה שצריך היה, בשל חסידותו. ואמנם, יש חולקים על הרמב"ם בעניין זה, אם ראוי לעשות כן.¹⁸

דוגמאות אחרות לחסידות, הקשורות בעיקר למאמץ פיסי, שלפי ההלכה

הרגילה ניתן להימנע ממנו, הינן — "חסידים הראשונים היו מצניעין את הקוצים ואת הזכוכיות בתוך שדותיהם בעומק שלושה טפחים בארץ, כדי שלא תעלם המחרשה..." (הל' נזקי ממון יג, כב); או — "זה הכלל: כל שאלו היתה שלו היה טוען ופורק, הרי זה חייב לטעון ולפרוק בשל חברו. ואם היה חסיד ועושה לפנים משורת הדין, אפילו היה נשיא הגדול וראה בהמת חברו רובצת תחת משאה של תבן וקנים וכיוצא בו, פורק וטוען עמו" (הל' רוצח ושמירת הנפש יג, ד). ודוגמאות המציגות בושה והתאפקות הקשורות למידת חסידות הינן — הפריקה והטעינה של הנשיא שהוזכרה לעיל, וגם — "וכן היה דרך חסידים הראשונים: שומעים חרפתם ואינן משיבין, ולא עוד אלא שמוחלין למחרף וסולחין לו" (הל' תלמוד תורה יג).

נמצאנו למדים, כי מבחנה המעשי של מידת החסידות, לפי הדוגמאות שהובאו לעיל, המהוות חלק נכבד מאלה הנזכרות במשנהיתורה, ברוך בויתור, במאמץ, בהקרבה ולעתים אף בסבל, ברור לכל, עד כמה גדול המאמץ הרוחני המסתתר מאחורי כל אלה.

לעומת זאת, בחלק נכבד מן המקרים בהם הובאו במשנהיתורה מעשיהם של גדולי החכמים, אף שהשימוש במעשים אלו נועד לציין מצב של לפנים משורת הדין, אין המעשים והמצבים המתוארים מגיעים לדרגות כה קיצוניות. למשל: הימנעות מתפילה בבית שיש בו מורייס בעת עפושו (מס' 3), או התרחקות מבהמה (מס' 6), הינם מעשים ראויים לציין מעבר לנדרש לפי ההלכה. אולם, אין בהם את אותה הקרבה ומאמץ המאפיינים מעשי חסידות רבים. הדוגמאות הקשורות למתן צדקה, כגון השלכת המעות בפתחי עניים (מס' 8), או מתן המעות בסדינים מופשלים לאחור (מס' 9), אינן כרוכות בהפסד ממון מיוחד הנובע ממתן צדקה דווקא בצורה זו, וגם המאמץ 'הפיסי' המושקע בכך אינו גדול בהרבה ממתן צדקה רגיל, ולבטח לא נגרם כאן סבל לנותן. הצד של 'לפנים משורת הדין' מתבטא אפוא בהלכות אלה יותר בהשקעת מחשבה בלתי שגרתית כשאלה כיצד ליתן צדקה מבלי לכייש את העני.

יש להניח, כי הקפדה על מתן פרוטה לעני לפני התפילה (מס' 10) ברוך במאמץ מסוים. עם זאת, שימת הדגש על פרוטה דווקא, מעידה כי הגורם הכמותי אינו מהווה בהכרח את העיקר בהלכה זו, כך, שהפסד ממוני ניכר מעבר למה שדורשת מצוות צדקה, לא נגרם כאן. ישנה משמעות סמלית עמוקה לנישוק תחומי ארץ ישראל וסלעיה (מס' 11), אלא למי שבין כה וכה מתהלך באזורים אלה, אין בכך משום מאמץ שניתן להשוותו למאמץ המושקע במעשי חסידות רבים. צווי גדולי החכמים לתלמידיהם להיות כעבדים המשמשים את הרב שלא על מנת לקבל פרס (מס' 2), בא לידי ביטוי בעיקר בתחום הרוחני-רעיוני של חיי הפרט, והמאמץ המתבקש, אף כי הוא גדול, הינו בתחומים אלו, מה שאין כן ברובם של מעשי החסידות.

עם זאת, יש לזכור, כי התמונה שהוצגה לעיל אינה כה חדה וברורה.

יש כמה הלכות, שהשימוש שנעשה בהן בביטוי גדולי החכמים דומה, לפי הקריטריונים לעיל, לשימוש בביטוי 'חסידים'. למשל: גדולי החכמים שהיו מוליכים מתייהם לארץ ישראל (מס' 12), דבר הכרוך במאמץ פיסי רב, או — גדולי החכמים שהיו נמנעים מאכילת בהמה חולה שנשחטה (מס' 4), מעשה שיש בו אפשרות לסבל מסוים (רעב). זאת, מלבד המקרים בהם מוזכרים גדולי החכמים (או גדולי חכמי ישראל) וחסידים בכפיפה אחת.¹⁹

יש מקום להזכיר, כי עובדת היותם של הביטויים 'חסידים', 'חסידים ראשונים' וכו', מייצגים מצבים ואופני התנהגות קיצוניים, באה לידי ביטוי בין השאר בהדגשת הסכנה שבהפרזה במידה זו ובחריגה ממנה כלפי 'מעלה'. במשנה־תורה מדגיש הרמב"ם עניין זה מספר פעמים:

1. הזכרנו לעיל, כי יש החולקים על הרמב"ם, אם יש מן החסידות בתשלום ממון לחמשה בני־אדם בזמן שאינו חייב אלא לאחר.²⁰ אך גם הרמב"ם מודה, כי ויתור גדול יותר על ממון אינו בגדר חסידות. לאדם, המקדיש את כל ממונו, כביכול משיקולים של חסידות, הוא מעניק את התואר 'חסיד שוטה', ומדגיש את הנוק הנגרם במעשהו זה, בקובעו — "חסיד שוטה מכלל מבלי עולם" (הל' ערכין וחרמין ח"ג). ודוק, גם במקרה זה שינה הרמב"ם. הביטוי 'חסיד שוטה' מופיע בדברי חז"ל (משנה סוטה ג"ד; בבלי סוטה כא"ב; ירושלמי סוטה פ"ג ח"ד) בהקשר של הימנעות קיצונית מהצלת הנפש בגין הקפדה על צניעות וכבוד התפילין. יתירה מזאת, המשנה (אבות ה') מגדירה חסיד — "האומר ... שלי שלך ושליך שלך — חסיד ...", והרמב"ם הפך מעין זה לשוטה כללו של דבר, מאחר וענייני חסידות רבים קשורים לויתור על ממון, יש בכך אזהרה כללית כנגד הפרזה וחריגה בתחום זה.

2. הראינו קודם לכן את הבעייתיות הכרוכה בשהות של שעה לפני ואחרי כל תפילה. ואכן, דברים אלו הובאו כדוגמא בלבד, והרמב"ם קובע באותה הלכה, כי בפועל, צריך אדם לישב מעט אחרי התפילה. במקרה זה, אין להעלות על הדעת שימוש בביטוי כמו 'חסיד שוטה' ביחס למי שנוהג כמנהגם של אותם חסידים ראשונים.²¹ אולם, גם בכך ניכרת המגמה להגבלת ההתנהגות על דרך החסידות, וזו כמובן דוגמא כללית להגבלת חסידות שבין אדם למקום.

3. הזכרנו קודם לכן, כי הרמב"ם היה ער לסכנה שבהתנהגות מוגזמת על

19. ראה לעיל הערה 15.

20. ראה לעיל הערה 18.

21. שהרי אין לדמות תפילה לקב"ה והכנות לתפילה להפקרת רכוש. ויש לכך רמז ברור בהלכה, שהרמב"ם מביא במקום אחר "אם רצה אדם להתפלל כל היום הרשות בידו" (הל' תפילה א"ט והמקור בתלמוד — "ולואי שיתפלל אדם כל היום כולו" — ברכות כא"א). ובמקום אחר הוא מגדיר זאת "כל אחד לפי כוחו" (הל' תפילה א"ב).

דרך החסידות בכל הקשור באורחות יום-יום של הפרט וליחסו ולחברה — "שמא יאמר אדם, הואיל והקנאה והתאוה והכבוד וכיוצא בהן דרך רעה הן, ומוציאין את האדם מן העולם, אפרוש מהן ביותר ואתרחק לצד האחרון ... גם זו דרך רעה היא, ואסור לילך בה" (הל' דעות גא).

לעומת זאת, אין בדרך כלל מקום לחששות דלעיל במקרים מן הסוג המתואר במעשיהם של גדולי החכמים. המקרה היחיד בו חשש זה עלול להתעורר, לפי הנוסח המובא ברמב"ם, הינו גדולי החכמים שהיו צורדין המעות בסדיניהן ומפשילין לאחוריהן ובאין העניים ונוטלין כדי שלא תהיה להן בוש" (מס' 9), שהרי יש בכך דמיון מסוים להפקרת רכוש, ויכולים ליהנות מכך גם רמאים. אלא שהמקור להלכה זו הינו — "רבי אבא הוה צייר זוזי בסודרי, ושדי ליה לאחורי וממצי נפשיה לבי עניי ומצלי עיניה מרמאי" (כתובות סזב). רש"י פירש: "ומצלי עיניה — ומטה עינו כלפי אחוריו לראות שלא יבוא רמאי...". והרמב"ם תיאר מקרה זה בצורה פשוטה, ולא הוסיף את עניין ההשגחה כנגד רמאים.²² כך, שגם במקרה זה, לא קיים החשש להגזמה והפרזה. עיקרו של דבר, בניגוד לכמה מהנהגות החסידים, כל אחד יכול לנהוג כמנהג גדולי החכמים, מבלי כל חשש שירע ויקלקל במעשיו.

העלינו את ההשערה, כי מעשי 'גדולי החכמים' (ובחלק מן המקרים גם 'חכמים גדולים') המובאים במשנה-תורה מציינם נורמה מסוימת של התנהגות דתית, שהינה מעבר לדרישות הספציפיות של ההלכה, אך אינה כרוכה בדרישות כה קיצוניות כאלה, הכרוכה בחסידות. ביסוסה של השערה זו היה מותנה במציאת מכנה משותף בכל אחת משתי הקבוצות הללו, ולעניות דעתי נראה, כי מכנה משותף שכזה, אומנם בקיום כללים מאוד, אכן קיים. עם זאת, יש מקום לבחינה האם זהו המכנה המשותף היחיד. קשה לתת תשובה מלאה לשאלה זו, אולם להסרת ספקות יש לבחון אם ההפרדה בין הקבוצות 'גדולי החכמים' ו-'חסידים' נובעת מדבקותו של הרמב"ם בלשון המקורות, וזה מחייב לבדוק אם 'גדולי החכמים' הינם במקורות אנשים פרטיים, בעוד ש'חסידים' ו'חסידים ראשונים' צויינים במקורות בשם זה.

נכון, כי בניגוד לכינוי 'גדולי החכמים', שאינו נזכר בעברית במקורותיו הגדולים של הרמב"ם, הכינויים 'חסידים' ו'חסידים ראשונים' נפוץ מאוד במשנה ובתלמוד. בחלק מן המקרים אותם הביא, אכן הקפיד הרמב"ם לשמור במשנה-תורה על הכינוי המקורי. למשל: הקביעה — "חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת..." (הל' תפילה ד, טז) יסודה בברייתא, שלשונה דומה (ברכות

22. ויתכן, כי החשש מפני רמאים בצדקה אינו במקומו, היות ואם נבדוק ונחקר כל עני ועני, לא נוכל לקיים את מצוות צדקה לגמרי, וראה ברמב"ם (הל' מתנות עניים ז, ה) הפוסק, כי במקרים מסוימים, אין לחשוש לרמאות. וראה בגמרא (כתובות סחא) — "היינו דאמר רבי אלעזר: בואו ונחזיק טובה לרמאים, שאלמלא הן היינו חוטאים בכל יום."

לב,ב): או — "חסידים הראשונים היו מצניעים את הקוצים..." (הל' נזקי ממון יג,כב) יסודה בברייתא בלשון זו (בבא קמא ל,א). אולם, פעמים שהרמב"ם נפרד מלשון המקור, דרך משל הוא קובע, כי מי שמתפרנס ממעשה ידיו, הינה מעלה גדולה ומידת חסידים הראשונים (הל' תלמוד תורה ג,יא), בעוד שהמקור לכך הינו כללי ביותר ("גדול הנהנה מיגיע כפו יותר מירא שמים" — ברכות ח,א), ואינו מתייחס דווקא לחסידים ראשונים. בדומה לכך, מידת חסידים הראשונים והנהגתם ערב תשעה באב (הל' תענית ה,ט) יסודה במנהגו של רבי יהודה בן אלעי (תענית ל,א) ללא שום התייחסות לחסידים ראשונים. וכן תיאורה של דרך החסידים הראשונים שהיו שומעים חרפתם ואינם משיבים וכו' (הל' תלמוד תורה ז,יג) המבוססת על מעשיהם של רבי נחוניא בן הקנה ומר זוטרא (מגילה כח,א) והחסיד העושה לפניו משורת הדין בפריקה וטעינה (הל' רוצח ושמירת הנפש יג,ד) הינו, כפי הנראה רבי ישמעאל ברבי יוסי (בבא מציעא ל).

נראה אפוא כי השימוש בלשון 'חסידים' — 'חסידים ראשונים' במשנה־תורה בעקבותיה ההפרדה לשתי קבוצות 'חסידים' ו'גדולי החכמים', מבוסס יותר על תוכן המושג מאשר על היצמדות שרירותית ללשון המקורות.²³

מבחן הלכתי נוסף

בניסיון להקנות משמעות הלכתית לביטוי 'גדולי החכמים' (וגם 'חכמים גדולים') התמקדנו, עד כה, בחיפוש אחר מכנה משותף בעל אופי הלכתי בתוך קבוצת ההלכות במשנה־תורה הכוללות ביטויים אלו. עם זאת, הוכחה טובה למשמעותם ההלכתית דורשת כמובן גם דיון הפוך, הכולל בדיקה האם הכניס הרמב"ם את כל המקרים שנידונו במקורותיו, הכוללים מצב של 'לפנים משורת הדין', והראויים לפי הקריטריונים שנמנו לעיל להיכנס תחת הכותרת 'גדולי החכמים', למשנה־תורה. יש לזכור, כי במקורות נזכרים מעשי חסידות רבים, חלקם קשורים בזמן מסוים ובאנשים מסוימים (ההתנהגות שלאחר החורבן,²⁴ אורח החיים של ר' שמעון בר יוחאי וכו'²⁵) וחלקם דומה לאלה, שהוזכרו לעיל. חלק ממעשים אלה ניתנים, מן הסתם, לסיווג כמעשים שלפנים משורת הדין, המצדיקים את הכותרת 'גדולי החכמים'. האם הכניס הרמב"ם

23. יש מקום לציין, כי מעשי החסידות ו'לפנים משורת הדין' המנויים כאן, אינם מקשה אחת. יש בהם דרגות חיוב שונות, החל מדוגמאות תיאורטיות, וכלה בדברים שנדרש לעשותם. אך גם בגורם זה אין הבדל מהותי בין 'חסידים' ו'גדולי החכמים', ולא כאן המקום להאריך.

24. בבא בתרא ט,ב.

25. שבת לג,ב. ואף שמעשים אלה (וגם בהערה 24) אינם מצויינים כמעשי חסידות, ברור שמבחינת ההגדרות שהבאנו לעיל, הם כאלה. השם 'חסיד' במקורות אינו מופיע רק בהקשר הלכתי, אלא גם בענייני אגדה טהורים. למשל: "אדם הראשון חסיד גדול היה" מאחר וישב בתענית מאה ושלשים שנה (ערוכין יח,ב).

את כל המקרים הללו לספר? תשובה לשאלה זו עשויה להיות מכרעת בקביעה אם עוסקים אנו בעניין בעל משמעות הלכתית, או בקישוט סגנוני בלבד.

אלא שכגודל חשיבותה של שאלה זו לענייננו, כך גם גדול הקושי לענות עליה תשובה חד-משמעית. ברור, כי במקרים רבים מאוד, בעיקר באלו הקשורים במצוות לא-תעשה, קבעו חכמים גזרות ותקנות המחייבות את הכלל, מבלי לפנות לביוון של 'לפנים משורת הדין', הכרוך במתן דוגמאות אישיות, נוסח מעשיהם של גדולי החכמים, ומאחר וסייגים אלה, הינם פונקציונאליים, ונקבעו לשמירת מצווה מסוימת, הרי אין כל טעם ואין כל צורך להחמיר מעבר לסייגים אלה. חכמים אף הביטו בשלילה על המחמיר.²⁶ ולענייננו, אין מקום להתנהגות של 'לפנים משורת הדין' בתחומים אלו, בין שהיא מוגדרת ע"י מעשי חסידים, ובין ע"י מעשי גדולי החכמים.

לעומת זאת, יש הלכות בהן ניתן להבחין בהתנהגות אישית מסוימת מעבר לשורת הדין, נוסח גדולי החכמים, שלבאורה יש מקום לשקול אם ראוייה היא לחיקוי, ושמה יש מקום להכניסה למשנה-תורה תחת הכותרת הנ"ל. אולם מסתבר, כי מנגד קיימים שיקולים רבי-משמעות שלא להכניס לחיבור ההלכתי, אפילו כמנהג מומלץ. דוגמא להתלבטות בעניין זה יכולה להיות הדיון בהיתר לקרוא קריאת-שמע במקום, שלבאורה, אדם פטור ממנה (חתן, אבל). הרמב"ם פוסק (הל' קריאת שמע ד,ו) — "כל מי שהוא פטור מלקרות קריאת שמע, אם רצה להחמיר על עצמו לקרות קורא, והוא שתהא דעתו פנויה עליו". המקור הינו במעשיו של רבן גמליאל, שקרא קריאת שמע בלילה הראשון שנשא אישה, ואמר לתלמידיו שהעירו לו על כך — "איני שומע לכם לבטל מלכות שמים אפילו שעה אחת" (משנה ברכות ב,ה). לבאורה, ראוי מקרה זה להיכנס למשנה-תורה תחת הכותרת — "גדולי החכמים", באשר זהו מעשה של חכם ידוע שנעשה לפנים משורת הדין, אך אינו מחייב מאמץ והקרבה כה גדולים, כמו מעשי החסידות שנוכרו לעיל. אלא, שאולי לא המליץ הרמב"ם על דרך זו, לפי שיש בדברים סכנה מסוימת (כפי שמסביר הרמב"ם, שם — "... אבל אם היה זה הפטור מלקרות מבוהל, אינו רשאי

26. בהחמרה שלא לצורך קיים הסיכון, בין שיש לו היבט הלכתי מוגדר ובין שהינו רעיוני בלבד, של "לא תוסיפו". למשל במדרש (בראשית רבא פ' יט וסנהדרין כט) מתואר הנזק שבדברי חוה שהוסיפה על איסור הקב"ה ואמר לא תגעו בעץ. וכן גם ההגבלה על גזירות וראייתה, לפי דעות מסוימות, באשר הנזיר צער עצמו מן היין, והשלילה של תענית מרובה מדי (נדרים י'). ובירושלמי השלילה של נדרים המגבילים את האדם קיצונית עוד יותר (ירושלמי, נדרים פ"ט ה"א). וראה הגמרא (סוטה כב,ב). המזכירה כל מיני חומרות שלא לצורך. ובירושלמי (ברכות ס"ב) קרא חזקיה למחמיר על עצמו ("כל מי שהוא פטור מדבר ועושהו") בשם הדיוט, ובעוד מקומות רבים. וכמובן הרבה חומרות תלויות בזמן ובמקום.

לקרות עד שתתישב דעתו עליו" של קריאה מבוהלת וטרודה, דבר שיש בו משום ביזוי קריאת שמע (ולמרות שהראב"ד חולק עליו, וקובע כי הקורא מבוהל וטרוד דינו כקורא בתורה סתם, ועדיף שיקרא כך ולא יפרוק שם שמים מעליו לגמרי). כמו כן, קיים חשש ליוהרא, בדעת רבן שמעון בן גמליאל במשנה, שם — "לא כל הרוצה ליטול את השם יטול", ויש כאן מקום רחב מאוד לשיקול-דעת. וראה גם בגמרא (ברכות יז, ב), שם מוצגות דעות שונות בעניין זה ובתוספות (שם, ד"ה רב שישא) שפסקו, שבזמן הזה, שהקריאה אינה מכוונת אצל הכלל, דווקא אי-קריאה ע"י חתן בליל כלולותיו הינה יוהרא.²⁷

יתכן אפוא, כי בהתחשב בשיקולים השונים לכאן ולכאן, העדיף הרמב"ם שלא להכניס הלכה זו תחת כותרת המושכת והרומזת ללכת בדרך מסוימת, כגון תיאור מעשיהם של גדולי החכמים, והשאיר זאת לשיקול דעתו של כל אדם ללא המלצה מחייבת, כשהדברים תלויים מאוד בנסיבות העניין.

וצד נוסף בעניין: לעתים השיקול קשור ליכולת העמידה של הכלל בדרישותיה של הלכה מסוימת. למשל: אין ספק, שיש חשיבות רעיונית רבה במתן צדקה לפני התפילה. והיות וידוע, שחכמים מסוימים עשו זאת, והדבר אף מסתמך על פסוק,²⁸ יש עקרונית מקום להכניס עניין זה כהלכה רגילה. אולם, כנגד זאת, קיים החשש הכבד, כי בשל המורכבות הטכנית הרבה של עניין זה, לא יעמוד בו הציבור, והדבר יהיה כרוך בביזוייה של אותה הלכה. עניין זה נכנס, לפיכך, למשנה-תורה תחת הכותרת הממליצה והמעודדת, אך אינה מחייבת — 'גדולי החכמים'.

סופו של דבר — מתן צדקה לפני התפילה חדר את אל התחום המחייב יותר של ההלכה, והפך להיות עניין הלכתי מקובל וידוע.²⁹

27. החשש ליוהרא מהוה גורם הלכתי מקובל. למשל המעשה המובא בירושלמי (ברכות ס"ב) על רבן גמליאל ורבי יהושע שהיו הולכים בדרך בוצית, ונטו לשרות של אחרים שלא לשקע בבזי, וראו מולם את יהודה בן פפוש שלא נטה לשרות אחרים אפילו שהדבר מותר. רבן גמליאל הבין זאת כיוהרה וביקר זאת, וראה הריון על כך שם. ומכאן אולי עולה ההבחנה בין אדם פשוט ובין אדם חשוב ("אדם חשוב שאני"). למשל: החמרה בריבית המותרת (בבא מציעא ע"ג, א) הותרה לאדם חשוב כנראה היות ואין כאן יוהרה. ויש גם שיקולים נוספים ולא כאן המקום להאריך. מכל מקום במעשים שצוינו למעלה גדולי החכמים אין חשש זה תופס וכל אדם יכול לעשותם.

28. "אני בצדק אחזה פניך" (תהילים יז, טו). וראה בגמרא (בבא בתרא י"א, א) וברמב"ם (הל' מתנות עניים י"ט).

29. השולחן ערוך (יו"ד רמט"ד) משתמש בלשון בלתי מחייבת "טוב ליתן לעני פרוטה קודם התפילה" ובמקום אחר (או"ח צ"ב) בצורה כללית יותר "טוב ליתן צדקה קודם תפילה". וזה אולי מה שהביא את הש"ך (על יו"ד רמט, טו) לקבוע — "וכ"ש אם נתן לקופה של צדקה

וכשמסתכלים על עולם ההלכה כאל עולם דינמי ומתפתח לטווח ארוך, עדיף שהדברים יתגלגלו בצורה כזו ולא להיפך.

הראינו, בדיון קצר ושטחי זה, שמטבע הדברים הינו דל בדוגמאות.³⁰ עד כמה מורכב עולם זה של לפני משורת הדין, כשלעתים ריבוי השיקולים לכאן ולכאן מפריע לנקוט עמדה ממליצה לאפיק פעולה מסוים. אגב, נראה לדעתי, כי רמז רעיוני למורכבותו של עולם זה, מצוי בדבריו של רב זוטרא בר טוביה (ברכות זא), המתאר את תפילתו, כביכול, של הקב"ה "יהי רצון מלפני שיכבשו רחמי את כעסי ויגולו רחמי על מידותי ואתנהג עם בני במידת הרחמים ואכנס להם לפני משורת הדין". בצד כמה דברים אחרים, אינה דבר מובן מאליו אפילו כביכול אצל הקב"ה ודורשת את תפילתו כביכול שדבר זה יוכל להתבצע. קל וחומר קשה הדבר אצל בשר ודם, ואולי עמד מדרש זה בפני אלו מחכמינו.

עם זאת, אפילו שהתקשינו מאוד כמתן תשובה לשאלה שהוצגה בפתח הדברים — מהו המפתח לפיו הכניס הרמב"ם מקרים של 'לפנים משורת הדין' לספרו, תחת הכותרת 'גדולי החכמים' (וגם 'חכמים גדולים') נראה, כי דווקא בשל הסיכון בהגדרת הדברים והשיקולים הרבים הכרוכים במצב זה, לא רבים הם המקרים שלא הוזכרו מבלי שתהא לכך סיבה ניתנת להנמקה.

ביטויים אחרים הקשורים לחכמים

מן הנאמר לעיל עולה, כי רובן הגדול של ההלכות הכוללות את הביטוי 'גדולי החכמים', ובמעט מקרים גם הלכות הכוללות את הביטוי 'חכמים גדולים', מתייחסות לעניין ההלכתי של 'לפנים משורת הדין'. במקרים אחרים מייצגים ביטויים אלו משמעויות אחרות הקשורות לחכמה. איך משתלבים בסכמה זו ביטויים אחרים הקשורים לחכמה וחכמים, שכאמור הינם נפוצים ביותר במשנה-תורה, ומופיעים במגוון צורות והקשרים?

קודם תפילה שעדיף טפי.³¹ ונראה לי, כי התפתחות קופת צדקה בביהכ"ס ומתן צדקה בצורה כזו לפני התפילה, הינה עדות לקושי הטכני לקיים הלכה זו כלשונה. כלומר, למצוא עני לפני כל תפילה. ניסוח מעגין ומחייב הרבה יותר לחשיבותה של מתן צדקה לפני התפילה מצאנו במסמך מעגין — מכתב של הרבנים הראשיים לממשלת המנדט כתגובה על הרצון לסלק עניים מן הכותל המערבי — "מתן צדקה לפני התפילה נחשב אצלנו כחלק מן המצוה והכשרה אליה" — "ביומן הכותל המערבי" של הרב אורנשטיין זצ"ל (ו בטבת תרצב).

30. מובן, שניתוח מלא של נושא זה דורש מחקר יסודי של כל הדוגמאות במשנה תורה. כולל אלו הגזכרות כמעשי חסידות, וניסיון לעמוד על ה'תועלת' שבהכנסתן לספר ההלכתי דווקא בצורה כזו.

הבאנו קודם מדבריו של י"ג וייס³¹ בדבר היות הביטוי 'חכמים ראשונים' בעל משמעות הלכתית מוגדרת במספר מקומות במשנה-תורה, כמצוין ביטוי דומה לביטוי 'משנה ראשונה', כלומר — עניין שנדחה בגמרא, וזרמב"ם זקוק לו להוכחה מטוימת, אגב, בדומה לביטוי 'גדולי החכמים', גם לביטוי 'חכמים ראשונים' אין מקור עברי מוגדר במקורות הגדולים של הרמב"ם.

במקרים אחרים (ותיתכן חפיפה ביניהם לבין מה שהובא לעיל בשם וייס), מצוין ביטוי זה דברי מוסר חשובים,³² ובמקרים רבים מאוד ענייני השקפת עולם המובאים בשם חכמים ראשונים.³³ במקרים אלה נראה, כי יש חשיבות בהדגשת ראשונותם של אותם חכמים, לא מבחינה היסטורית — מבחינה זו, כזכור, יש ביניהם 'ראשונים' וגם 'אחרונים' — אלא כמצייני דברים העוברים מדור לדור, כשהראשונות, כפי שמקובל בעם-ישראל, מהווה קנה-מידה לשורש של הדברים ולחשיבותם.³⁴

נראה גם, כי במספר מקרים, מופיע הביטוי 'חכמים ראשונים' במקרים המתאימים, לפי הקריטריונים שנקבעו לעיל, ל-'גדולי החכמים' ויש בהם אולי נטיה לכיוון החסידות. למשל: "וחכמים הראשונים היו מקבצים תלמידיהן בערב שבת ומתעטפים ואומרים בואו ונצא לקראת שבת המלך" (הל' שבת לז; או — "חכמים ראשונים, מהם מי שהיה מפצל העצם לבשל בהן, ומהן מי שהיה מבשל או מולח בשר, או גודל פתילות או מדליק נרות, ומהן מי שהיה יוצא וקונה דברים שהן לצורך השבת כמאכל ומשקה, אף על פי שאין דרכו בכך, וכל המרבה בדבר זה הרי זה משובח" (הל' שבת לו); או

31. ראה לעיל הערה 7.

32. למשל: "אמרו חכמים הראשונים: כל המחלל את התורה, גופו מוחלל על הבריות; וכל המכבד את התורה, גופו מכבד על הבריות" (הל' תפילין יא); או - "אמרו חכמים הראשונים: כל הכועס, כאלו עובר עבודת כוכבים" (הל' דעות בג) ובעוד מקומות.

33. "צו חכמים הראשונים שלא לדרוש בדברים אלו אלא לאיש אחד, והוא שיהיה חכם ונבון מדעתו ..." (הל' יסודי התורה ביב); או - "ענייני ארבעה פרקים אלו שכחש מצוות האלו הם שחכמים הראשונים קוראים אותו פרדס" (הל' יסודי התורה היג); או - "זכר אמרו חכמים הראשונים: אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שיעבור מלכויות בלבד" (הל' תשובה טז). ובעוד מקומות רבים, חלקם דברים שהינם הלכה מחייבת, וחלקם רעיונות חשובים.

34. בניגוד למקרים אחרים נראה, לעתים, כי הביטוי 'חכמים ראשונים' אכן משקף את הראשונות, והוא הובא לצורך זה. למשל התיאור: "ומשמת שמעון הצדיק פסקו אומרים אותו בביטוי ... ולא היו חכמי חכמים הראשונים מלמדים שם זה לתלמידיהן ובניהם ההגונים אלא פעם אחת לשבע שנים, כל זה גדולה לשמנו הנכבד והנורא" (הל' תפילה ידו) — משקף מציאות של ימים קדמונים. אגב, יתכן כי 'הראשונות' בבטוי 'חכמים ראשונים', שהינו ביטוי מקורי, שורשה בחסידים ראשונים, שהוא ביטוי הלקוח מן המקורות, המתאר דמויות נעלות שאינן

— "וחכמים הראשונים היו מרעיבין עצמן ערב הפסח כדי לאכול מצה בתאווה ויהיו מצות חביבות עליו" (הל' חמץ ומצה ויב).³⁵

גם הביטויים 'חכם' — 'חכמים' — 'תלמידי חכמים', מופיעים במשנה תורה כשהם נושאי משמעויות רבות בהקשרים רבים מאוד, ואין כאן המקום לעמוד על כך. אך גם בהלכות הכוללות ביטויים אלה, מתגנבים פה ושם עניינים הקשורים להתנהגות של 'לפנים משורת הדין' מן הסוג המצדיק שימוש בביטוי 'גדולי החכמים'. אין כוונתנו להלכות הרבות שנאמרו במשנה תורה ויועדו לחכמים, כמו — "דרך כל החכמים ותלמידיהם שלא יתפללו אלא כשהם עטופים" (הל' תפילה ה,ה); או — "וחכמים ותלמידיהן מותרים לאכול ולשתות בהם מדוחק" (שם יא,ו); או — "גנאי גדול הוא לתלמידי חכמים שיתפללו והם אינם עטופים" (הל' ציצית ג,יא); ועוד רבות כמותן. כאשר אלה מציינות את חובותיהן הדתיות של תלמידי חכמים, ונראה, כי הן מציינות את הנדרש מדרגת ה'חכם' בסולם קיום המצוות. כוונתנו הינה לנאמר בהלכה — "אין ראוי לתלמיד חכם שיטריח את העם ... והחכמים היו מקיפין והולכין בדרך החיצונה שאין מכירה מציין שם, כדי שלא יטריחו" (הל' תלמוד תורה ג,ג). מעשה זה יש בו צד ברור של 'לפנים משורת הדין', אך אינו כרוך, בדרך כלל, במאמץ, בהקרבה ובהפסד המאפיינים מעשי חסידות רבים מן הסוג שנוכר לעיל. ראוי לו לפיכך הביטוי 'גדולי החכמים', אלא שכאן, הוא נזכר דווקא כמעשי חכמים.

הזכרנו את נטייתו של הרמב"ם שלא לציון שמות של אישים וחכמים, נטייה העומדת ביסודו של השימוש בביטויים רבים הקשורים לחכמים, כולל 'גדולי החכמים', במשנה תורה. לעתים, חורג הוא ממנהגו זה, ומזכיר שמות מסוימים של חכמי וגדולי ישראל. במספר קטן של מקרים, מביא הרמב"ם מעשים שניתן היה להכניסם לקבוצת 'גדולי החכמים' או 'חסידים', אך במקום זאת הוא מציין את שמו של החכם עליו מדובר. למשל: "אמרו עליו על רב, תלמידו של רבינו הקדוש, שכל ימיו לא ראוהו שהלך ארכע אמות בלא תורה או בלא תפילין" (הל' תפילין ד,כה); או — "אמרו עליו על רב, תלמידו של רבינו הקדוש, שלא שח שיחה בטלה כל ימיו" (הל' דעות ג,ד); ובדומה לכך — "מי שחשקה נפשו בתורה כבן עזאי" (הל' אישות טו,ג).

סיכומו של דבר: השימוש בביטוי 'גדולי החכמים' במשנה תורה נעשה כמעט אך ורק לציון מצבים של 'לפנים משורת הדין'. הביטויים 'חכמים גדולים',

מצויות בהווה.

35. יש בעניין זה, של צום לפני ליל הסדר, דמיון מסוים לצום, ליתר דיוק, 'כמעט צום', של החסידים הראשונים לפני ט' באב שנוכר למעלה. אולם, כאן זהו צום לפני אכילה ולצורך אכילה, ושם מדובר על 'צום' לפני צום. זו דוגמא נוספת להבדל בין מעשה חסידות ('צום') ועינוי לפני יום צום) ומעשה רגיל של 'לפנים משורת הדין', שאינו בגדר חסידות (צום לפני סעודת החג), המתפרש לפי העקרונות שהבאנו למעלה.

'חכמים ראשונים' ו'תלמידי חכמים' מציינים, בתוך מגוון משמעויותיהם האחרות, פה ושם גם מצבים של 'לפנים משורת הדין', ולעתים נזכרים בעניין זה גם שמות של חכמים פרטיים. מכל מקום, הרמב"ם משתמש במספר מונחים ושמות הקשורים בחכמים לציין מצבים אלה.

נראה, כי הביטוי הבסיסי המשמש לתיאור זה הינו 'גרולי החכמים', גם בשל העובדה שהוא מוזכר כמעט אך ורק במצבים של 'לפנים משורת הדין' וגם בשל האפשרות להבינו, כמצוין דרגת ביניים בין 'חסיד' ל'חכם'. בשל המגמה המשתקפת במשנה-תורה, שלא להגיע להגדרות מדויקות בנושא זה של 'לפנים משורת הדין', נגררו אחרי הביטוי 'גרולי החכמים' גם ביטויים אחרים המציינים לעתים משמעות דומה.

סיכום

עשייה מעבר לנדרש, הכרוכה בהתנהגות של 'לפנים משורת הדין', הינה בעלת חשיבות עקרונית מרובה מבחינה דתית. במקורותינו, הרבה לפני הרמב"ם, הוקדשה לנושא זה תשומת-לב מרובה וקיימת התמודדות עם הבעיות הקשורות בו. עקרונית, ולא נכנס במסגרת זו לפרוט, ידועה המלצה ללכת בתחומים רבים בדרך של 'לפנים משורת הדין'.³⁶ נזכרו במקורות מעשי חסידות רבים, חלקם מובא כדוגמאות ממעשיהם של אנשי מופת שיש לשאוף ללכת בדרכם, חלקם מנוסח בצורה מחייבת למדי, בעוד שלגבי חלק אחר, הכיצוע הינו כמעט בלתי אפשרי. לענייננו, מצאנו בכמה מקומות מעין דרוג או חלוקה לקבוצות משנה, בתוך התחום של 'לפנים משורת הדין'. מעניין לבדוק את הזיקה בין מקורות אלו לשיטתו של הרמב"ם בנושא זה. נציין להלן כמה מקומות כאלה, שבהם בדירוג או החלוקה לקבוצות דומים לאלה שהזכרנו קודם לכן, כלומר מן החסיד ומטה.³⁷

1. "ארבע מידות באדם. האומר שלי שלי ושליך שלך — זו מידה בינונית, ויש אומרים: זו מידת סדום. שלי שלך ושליך שלי — עם הארץ. שלי שלך ושליך שלך — חסיד. שלי שלי ושליך שלך שלך — רשע." (אבות ה')
2. "ארבע מידות בנותני צדקה. הרוצה שיתן ולא יתנו אחרים —

36. החיוב לילך 'לפנים משורת הדין' נלמד מן הפסוקים. ראה מכילתא דרבי ישמעאל יתרו ב.

37. יש כמובן במקורות ניסוחים אחרים המדגישים את אפשרויות הדירוג הקיימות בעולם המצוות מעבר לדרגת יסוד מסוימת, בה יוצאים לידי חובת קיום המצווה. למשל: "מצווה בו יותר מבשלוהו", כששלוהו הינו, כביכול, מעין דרגת יסוד ו"בו" הינו הדרגה שמעליו. אנו בחרנו להביא דוגמאות המתייחסות לדרגת החסיד ולדרגות נמוכות יותר, ולברוק האם יש בהן אפשרות לבניית סולם שונה מזה המתואר למעלה. אגב, התייחסנו לדרגות מוגדרות מבחינה הלכתית, ולא להצעות והדרכה כיצד להתקדם מבחינה מוסרית כמו דבריו של רבי פנחס בן יאיר "תורה מביאה לידי זהירות" (עבודה זרה כ). וראה להלן הערה 38.

עינו רעה בשל אחרים. יתנו אחרים והוא לא יתן — עינו רעה בשלו. יתן ויתנו אחרים — חסיד. לא יתן ולא יתנו אחרים — רשע." (שם, יג)

3. "ארבע מידות בהולכי לבית המדרש. הולך ואינו עושה — שכר הליכה בידו. עושה ואינו הולך — שכר מעשה בידו. הולך ועושה — חסיד. לא הולך ולא עושה — רשע." (שם, יד)

משניות אלו במסכת אבות עוסקות בנושאים מוגדרים מאוד בתוך מצוות נתונות, והן מחלקות את התחום שהחסיד נמצא באחד מקצותיו לקבוצות משנה, חלוקה שבנושאים אלו קל להראותה. הרמב"ם, במשנה-תורה, אינו הולך, בדרך-כלל, בדרך זו, להוציא מקרים בודדים. למשל: שמונה המעלות בצדקה (הל' מתנות עניים י.ח.טו) שם הוא מחלק את מצוות צדקה, ליתר דיוק את אופן הנתינה, בצורה ברורה לדרגות, זו מעל זו. השונות זו מזו בעיקר בנושא מוגדר — היחס אל המקבל ומניעת כושה ממנו.

4. בגמרא במסכת שבת (קכ"א) מוצג 'ירא שמים', המבקש שכר בעניין הצלה בשבת, לעומת 'חסיד', שאינו מבקש (ראה: רש"י שם). ירא שמים הינו, לפיכך, בעל דרגה נמוכה משל החסיד. האם דרגה זו הינה מעל ה'חכם'? ולא מצאנו הבחנה שכזו במשנה-תורה. וגם במקום בו מביא הרמב"ם הלכה זו (הל' שבת כג, כד) הוא קובע — "ואומר לאחרים בואו והצילו לכם, וכל אחד ואחד מציל מזון שהוא צריך לו ... והרי הוא של מציל, ואם לא רצה המציל לקחתו ונתנו לבעליו, מותר לו ליטול ממנו אחר השבת שכר עמלו, ואין זה שכר שבת." הרמב"ם אינו מוכיר שם לא חסיד ולא 'ירא-שמים', ומנסח את הדברים במונחים הפשוטים והמקובלים של מותר ואסור. יתכן, שהרמב"ם אינו משתמש בביטוי זה כציון מעלה ודרגה, היות והוא רואה את העשייה מיראה, אפילו במונחה החיובי — יראת שמים בשלילה. ונראה, כי דרגה זו נמוכה עוד יותר מדרגת החכם, כמו שהוא אומר — "שהעובד על דרך זה הוא עובד מיראה, ואינה מעלת הנביאים ולא מעלת החכמים. אין עובדים על דרך זה אלא עמי הארץ" (הל' תשובה י"א).

לעומת זאת, הרמב"ם, בהלכות דעות ובמקומות אחרים, מציון שתי דרגות בסיסיות בקיום המצוות — 'חכם' לעומת 'חסיד',³⁸ — ולמרות שהוא טורח להעניק לחלוקה זו הנמקה פסיכולוגית-חינוכית, יתכן שאף לה מקור בתלמוד.³⁹ קביעה זו של הרמב"ם הינה כללית, ושלא כמו במשניות הנ"ל

38. אף שהדבר נעשה בעבודה זו, יש מקום שלא להגוים בהצגה השרירותית של ה'חכם' וה'חסיד' כשני מצבים בלעדיים הניצבים זה מול זה, ויש גתוב סלול אחד ביניהם. נכון, שהחכם מהווה מצב מוצא לחסיד, אך יש כאן גם השתרעות לכיוונים אחרים ללא קשר ישיר לחסיד. החכם הינו גם מצב מוצא לנביא (הל' יסודי התורה ז"א) ולגיבור (הל' דעות ד"ו).

39. מקור אפשרי להבחנה הלכתית בין חכם לחסיד הינה הגמרא — "ההורג נחשים ועקרבים

במסכת אבות, נכונה בהרבה מצבים ובמציאות הלכתית רחבה מאוד. עם זאת היא משאירה עדיין מקום למצבי ביניים ולקבוצות ביניים בדרגות שונות.

כדי להראות את השקפתו על עשיית דברים מעבר לנדרש, הרמב"ם משתמש בביטויים הלקוחים ממקורותיו, כמו — "הרי זה משובח", "מצוה מן המובחר" וכו'. עם זאת, סביר מאוד להניח, כי לצורך הדגמת מעשים המייצגים מצבי ביניים מסוימים, שאינם מגיעים לדרגת החסיד אך הינם מעבר לדרגת החכם, ומאחר ובמקור נעשו מעשים אלה ע"י חכמים מסוימים, הרי בשל נטייתו של הרמב"ם שלא להזכיר בספרו שמות פרטים (וחשוב לציין, זו נטייה בלבד, ויש יוצאים מן הכלל!) הציגם הרמב"ם כ'גדולי החכמים', כלומר, זו הדרגה הגדולה ביותר בתוך התחום של החכם (ולעתים, הוא משתמש בביטויים אחרים הקשורים לחכמה — 'חכמים גדולים', 'חכמים ראשונים' ולעתים 'חכמים' בלבד, או שמות פרטיים; ויתכן, כי כולם נגררו אחר הביטוי 'גדולי החכמים'). אין זאת אלא שביטוי זה, שאין לו אב במקורות, משקף את דבקתו של הרמב"ם במשנתו הפסיכולוגית־פילוסופית־חינוכית גם בתוך ספרו ההלכתי משנה־תורה.

מאידך, לא ניתן להתעלם משפע הביטויים בענייני חכמים, המצוי במשנה־תורה בהקשרים שונים מן הנאמר לעיל.⁴⁰ גם במקורותיו של הרמב"ם הוראות רבות למושגים 'חכם' ו'חכמים'. אולם, במשנה־תורה הדבר בולט במיוחד, אפשר ובשל הערכתו הרבה של הרמב"ם לחכמים, ומקומם בחברה ולחכמה כמכשיר אינטלקטואלי חשוב בעולם ההלכה והדת. הביטוי המעשי של היגד זה הינו בשימוש בביטוי 'גדולי החכמים', ובאופן בולט עוד יותר, בביטוי 'חכמים גדולים' במשנה־תורה, לציין חכמה במובנה האינטלקטואלי־מנהיגותי גרידא, בלי כל קשר למשמעות ההלכתית שצויינה לעיל. למעשה, הדבר בולט גם בביטוי 'חכמים ראשונים', המשרת כמספר מקומות במשנה־תורה, כפי שהגדיר וייס⁴¹ צורך הלכתי מוגדר, אך מובא גם בעניינים רבים נוספים, חלקם דומה למדי למשמעות הביטויים שנידונו בעבודה זו. וכאמור, גם הביטוי 'חכמים' עצמו, הנפוץ כל־כך במשנה־תורה מציין, כפי שצויין לעיל, דרגה בטולם קיום המצוות, חכמה אינטלקטואלית, שיפוט, מנהיגות ועוד.

בשבת אין רוח חסידים נוחה הימנו. אמר ליה: ואותן חסידים אין רוח חכמים נוחה מהן (שבת קכא, ב.) המעמידה חכמים לעומת חסידים.

40. הרגשנו בעבודה זו, את ריבוי המשמעויות של המושג 'חכם' במשנה־תורה, והתייחסנו למושגים מקבילים־נדרפים הקשורים לחכמים. כל זה קשור קשר הדוק לעושר הסגנוני של משנה־תורה. יש מקום לציין, כי הדבר אינו מאפיין דווקא את המושגים הקשורים לחכם, מצאנו גם ביטויים מקבילים הקשורים לחסידים, כמו הביטוי 'צדיקים'. למשל: "הצדיקים והחסידים הראשונים לא אכלו מסעודה שאינה שלהן" (הל' דעות ה.ב.) ואולי גם: "לפיכך צריך אדם להתחבר לצדיקים ולישב אצל החכמים" (הל' דעות ו.א.).

41. ראה לעיל הערה 7.

נוצרה כאן חפיפה מעניינת, הרמב"ם משתמש בביטוי 'גדול' החכמים' (וגם 'חכמים גדולים' ו'חכמים ראשונים') לציון מושג בעל משמעות הלכתית, בשל היות ה'חכם' דרגת יסוד בקיום נכון של המצוות. אך יחד עם זאת, בשל המשמעות האינטלקטואלית הברורה של המושג, ומשמעויות אחרות שלו, הוא משתמש בו גם לצרכים אחרים. ניסינו, בעבודה זו, למצוא קוים להפרדה ביניהם, אך מן הראוי לזכור, כי מחקר זה הינו, בראש ובראשונה, מחקר ספרותי השוואתי, המבוסס על חיפוש משמעויות לביטויים מסוימים בהקשר נתון. אין, ולא היתה לנו, כל יומרה לבדוק מה באמת סבר הרמב"ם בסוגיא זו, ואיזו משמעות ראה הוא בביטויים שכתב.

אם נאמץ הנחת יסוד זו נראה, כי חוסר יכולתנו להעביר קו חד וברור בין ענייני סגנון והלכה בנושא זה, אינו לרעה, ואולי, יש בו משום "מעו יצא מתוק", כאשר בנושא זה מורכב ומסובך המכיל שיקולים רבים לכאן ולכאן, כמו ההתנהגות הדתית בתחום ש'לפנים משורת הדין', עדיף שלא להגיע לגיבוש הגדרה וסידור נוקשים כמו בענייני הלכה אחרים, וגדול המקום לשיקול דעת.